

TC.
Marmara Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Tarihi Ana Bilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

OSMANLI DEVLETİ'NDE GEÇ DÖNEM
TARİH-İ UMÛMÎLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
Tahir NAKIP

İstanbul 2006

TC.
Marmara Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Tarihi Ana Bilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

OSMANLI DEVLETİ'NDE GEÇ DÖNEM
TARİH-İ UMÛMÎLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:

Tahir NAKIP

Danışman Hoca:

Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL

İstanbul 2006

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Tahir Nakıp "Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umumiler" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Mücteba İlgürel
Üniversitesi Marmara

İmza

Üye : Yrd.Doç.Dr. Erhan Afyoncu
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç. Ali Satan
Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 27.07.2006 tarih ve 6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	II
SUMMARY	III
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VII
BİBLİYOGRAFYA	VIII
GİRİŞ:	
Avrupa’da Tarih Yüzyılı: XIX.Yüzyıl Tarih Yazıcılığı.....	1
I- Evrensel Tarih Sorunu.....	7
I. BÖLÜM:	
Geç Dönem Osmanlı Devleti’nde Tarih Yazıcılığı.....	19
II. BÖLÜM:	
Geç Dönem Osmanlı Devleti’nde Tarih-i Umûmîler.....	45
III. BÖLÜM:	
Geç Dönem Osmanlı Devleti’nde Tarih-i Umûmî Yazıcılığında Yeni Yaklaşımlar	
I- Süleyman Hüsnü Paşa ve <i>Tarih-i Âlem</i>	82
II- Diyarbakırlı Said Paşa ve <i>Mir’atü’l-İber</i>	85
III- Abdurrahman Şeref Efendi ve <i>Zübdetü’l-Kısas</i>	90
IV- Ali Tevfik ve <i>Fezleke-i Tarih-i Umûmî</i>	94
V- Mehmed Eşref ve <i>Tarih-i Umûmî Dersleri</i>	97
SONUÇ	100
EKLER	102

ÖZET

Büyük İskender'in Asya Seferi ile Yunanlılar farklı kültürleri tanımışlar ve onları kendi tarihlerinin bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Roma İmparatorluğu döneminde de Roma merkezli dünya tarihleri yazılmıştır. Avrupa'da kilise, hristiyanlıkla her alanda hakimiyet sağlamaya çalıştığından evrensel tarih anlayışını da hristiyanlık üzerine oturtmuştur. Avrupalılar coğrâfî keşiflerle yeni yerler keşfetti ve keşfettiği dünyayı yeniden tanımladı. Sanayileşmesini tamamlayınca dünyayı medenîleştirme projesiyle sömürgeler elde etti. Bu sayede Avrupa merkezli modern zaman anlayışını da dünyaya kabul ettirdi. Bu gelişmeler, Tarih'in bilim haline gelmesi ile bütünlük kazandı.

Osmanlı müverrihleri, Avrupa'daki gelişmelerden etkilenecek tarih alanında gelenekten kopma eğilimi gösterdiler. Osmanlı müverrihlerinin yeni bir vizyon kazandırma amacıyla yazdıkları tarih-i umûmîlerin büyük bir kısmı, Avrupalı tarihçileri taklit ederek Avrupa'nın zaman anlayışını kabul ettiler. Birkaç müverrih ise, buna alternatif geliştirme çabası içerisindeydi. Tarih'i yeniden dönemlere ayırdılar ve umûmî tarihlerin içeriğini büyük ölçüde değiştirdiler. Yine de Avrupa'ya gösterilen bu direnç yeterli olmadı.

SUMMARY

Greeks had first met with different cultures through the Asian campaign of Alexander the Great and accepted them little part of their own history. Several world histories was also written as Rome-centered at the age of Roman Empire. Since the Church of Europe was trying to gain dominance using christianity in all areas, it also centered its universal history conception based on christianity. Europeans discovered new places during Age of Discovery and re-defined this new world it explored. Having industrialized, It established colonies in order to so-called civilize the other world. Thus, It made whole world accept its own conception of “modern times based on Europe”. These developments were just occurring before the history was formed as a science.

Having affected of these developments, Otoman historians generally kept themselves away from their own history tradition. They accepted “the conception of time of Europeans” by imitating the European historians in their general history works whose aim was to bring a new vision. But a few historians tried to bring an alternative to this European-centered history concept. They dissociate the history of the world again and changed the content of general history mostly. Yet, even this resistance to Europe was not enough.

ÖNSÖZ

Elinizdeki çalışma Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarih-i Umûmîlere ilişkin ilk çalışmadır. Ders kitapları üzerine bazı çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmalarda tarih-i umûmîlere pek yer verilmemiştir. Yapılan çalışmalar daha çok Cumhuriyet dönemi ders kitapları ile ilgilidir. Çalışmamız, bu boşluğu doldurmayı hedeflese de, eksiksiz olduğu iddiasında değildir. Geç dönem olarak adlandırdığımız dönem, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından, saltanatın kaldırıldığı 1922 yılına kadardır.

Giriş kısmında, Avrupa'da tarih yüzyılı olarak adlandırılan XIX. yüzyıl tarih yazıcılığı ve tarihin bilim haline gelişi anlatılmıştır. İngiltere, Fransa ve Almanya'da tarih ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin ortaya çıkışı, bağlı olduğu ülkenin siyasî faaliyetleri ile bağlantılıdır. Sanayileşmesini tamamlayan Avrupa ülkeleri, hammadde ve pazar arayışı içerisine girmişlerdir. Sömürge yarışına katılan ülkeler işgal ettikleri topraklarda hak sahibi olduklarını iddia etmişlerdir. Bu iddialarını da yeni bir zaman anlayışı ve tarih görüşü ile meşrû hale getirme çabası içerisinde olmuşlardır. Bu çerçevede dünyayı yeniden “düzenleme”, “medenîleştirme” projeleri geliştirmişlerdir.

Dünya tarihi yazma projesi de bunlardan birisidir. Coğrafi Keşiflerle önce dünyayı tanıyan sonra da “yeniden tanımlama”ya çalışan Avrupalılar, Hristiyanlık merkezli evrensel tarih görüşünden koparak laik evrensel tarih anlayışı geliştirdiler. Avrupalılar, diğer milletleri yok sayarak kendilerini merkeze almışlar, tarih çağlarını, kendileri için bir anlam ifade eden olayları esas alarak dönemlere ayırmışlardır. Modern döneme kadar farklı kültürlerin tarihleri ve farklı zaman anlayışları, Avrupalıların yazdığı Genel Tarih kitaplarında tek bir zaman ve tek bir tarih halinde yeniden düzenlendi. Genel olarak XIX. yüzyıldaki evrensel tarih sorunu da bu düşünceler ışığında anlatılmıştır. Avrupa'nın dışındaki medeniyetlerin de evrensel tarih görüşüne sahip olduğu giriş bölümü içerisinde anlatılmıştır.

Birinci bölümde, XIX. yüzyılda Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı müverrihlerinin tarih görüşleri açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamda günümüzde yaygın olarak çalışılan Ahmed Cevdet Paşa ve Namık Kemal ile beraber Ahmed Vefik

Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Mizancı Murad ve Ahmed Refik gibi önemli müverrihlerin tarih görüşleri açıklanmaya çalışılmıştır. Genellikle, XIX. ve XX. yüzyıl tarih yazıcılığı ile ilgili çalışmalarda müverrihler ve eserlerinin adları söylenmiş, fakat tarih görüşleri üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Geç dönem müverrihlerimizin Avrupa’da tarih alanındaki yeni düşüncelerden ne kadar etkilendiği ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Yine Avrupa’nın etkisiyle yaygınlaşan şehir ve bölge tarihçiliğinin Osmanlı müverrihleri üzerindeki etkileri kısaca anlatılmıştır. Avrupa devletlerinin “yeni düzen” anlayışını ayakta tutmak için “yeni insan tipi” yaratma çabası olarak değerlendirdiğimiz ders kitaplarının yazımı ve tarih dersinin ders programlarında yer alması da anlatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasına bir direnç olarak ortaya atılan Türkçülük görüşünün tarih alanına etkisi ve tarihin kurumlaşması da birinci bölümde anlatılan diğer konulardır.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti’nde yazılan umûmî tarihler kronolojik açıdan erken ve geç dönem olarak ikiye ayrılmıştır. Geç dönem tarih-i umûmîler de, Avrupa merkezli olanlar ve buna direnç gösterenler şeklinde ikiye ayrılmıştır. Osmanlıların umûmî tarih yazma geleneğine sahip olduğu, fakat geç dönemde Avrupa’dan umûmî tarihler tercüme edilerek Avrupa merkezli tarih görüşünün Osmanlı Devleti’ne taşındığı görülmüştür. Birçok müverrih Avrupa merkezli tarih görüşünü aynen kabul etmiştir. Tarih’i dönemlere ayırırken de Müslüman Osmanlı toplumu için bir anlam ifade etmeyen olayları çağ başlangıcı olarak kabul ettikleri ortaya koyulmuştur. Batı dillerinden tercüme edilen umûmî tarihleri örnek alarak yazdıkları umûmî tarihlere Osmanlı, İslamiyet öncesi Türkler ve İslam Tarihi’ni ekleyerek “yerelleştirme” çabası içinde olsalar da yetersiz kaldıkları açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde ise, Avrupa merkezli tarih görüşüne direnç göstererek alternatif oluşturma çabasında olan tarih-i umûmîler anlatılmıştır. Bu müellifler, umûmî tarihlerin içeriğini önemli ölçüde değiştirdikleri gibi, tarihin dönemlere ayrılmasında da Osmanlı ve İslam Tarihi’ni merkeze almışlardır. Osmanlı Devleti’nin seyrini değiştiren önemli olayların çağ başlangıcı olarak kabul edilmesi açıklanmıştır.

Sonuçta ise, günümüzde, Avrupa merkezli olmayan fakat İslam dünyasını kuşatan, bir merkez seçme konusunda da İslam dünyası içerisindeki kültürlere esneklik

tanıyan, dünyadaki önemli olayları eş zamanlı anlatan bir dünya tarihine ihtiyaç olduğu görüşü dile getirilmiştir.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde değerli danışman hocam Prof. Dr. Mücteba İlgürel Beyefendi'ye bilimsel katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca özel kütüphanesinden bana hediye ettiği bir umûmî tarih ve birçok kitabı da kullanmama müsaade etmesi, bu çalışmanın zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Prof. Dr. Vahdettin Engin'e ve Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a çalışmama verdikleri destekten dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Bu konu hakkındaki fikirlerini paylaşan ve aydınlatıcı tavsiyelerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kuyaş'a ve değerli hocam Gültekin Yıldız'a teşekkür ederim. Konu ile ilgili bir makaleyi bana ulaştıran Yasemin Tümer Erdem'e de teşekkürü bir borç bilirim.

İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Bayezid Halk Kütüphanesi yetkilileri ve çalışanlarına da teşekkür ederim.

Tahir NAKIP

KISALTMALAR

Diyanet İslam Ansiklopedisi :	DİA.
Milli Eğitim Bakanlığı :	MEB.
Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası :	TOEM.
Sayfa:	s.
Sayı :	S.
Cild :	C.
Çeviren :	Çev.
Adı geçen eser :	a.g.e.
Adı geçen makale :	a.g.m.
Miladdan önce :	MÖ.
Miladdan sonra :	MS.

BİBLİYOGRAFYA

I-Tarih-i Umûmîler

Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kıyas I-II*, İstanbul 1315.

Ahmed Memduh, Ahmed Halid, *Numûne Mektepleri İçin Umûmî Tarih*, İstanbul 1330.

Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, *Küçük Mekteplilere Umûmî Tarih*, İstanbul 1334.

Ahmed Midhat Efendi, *Kâinat I*, İstanbul 1303.

....., *Tarih-i Umûmî I-II*, İstanbul 1295.

....., *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde I-II*, İstanbul 1303.

Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî I-VI*, İstanbul 1328.

....., *Umûmî Tarih*, İstanbul 1340.

Ahmet Vefik Paşa, *Hikmet-i Tarih*, İstanbul, Tarihsiz.

Ali Râzî, *Hulâsâtü't-Tevârih*, İstanbul 1330.

Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umûmî I-III*, İstanbul 1327.

Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî I-III*, İstanbul 1328.

Chambers W., (Çev., Ahmet Hilmi), *Tarih-i Umûmî I*, İstanbul 1283.

Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-İber I-IX*, İstanbul 1304-1306.

Ernest Lavissee, Alfred Rambaud, *Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar Tarih-i Umûmî I*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1334.

Ernest Lavissee, *Küçük Tarih-i Umûmî*, (Çev. Mehmed Ali Aynî), Kastamonu 1317.

Hasan Sırrı, *Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1309.

İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umûmî I-III*, Dersaadet 1305.

İsmail Safâ, *Kurûn-ı Uhrâ*, Trabzon 1330.

Mehmed Atıf, *Hulâsâtü't-Tevârih I-II*, 1289.
Mehmed Eşref, *Tarih-i Umûmî Dersleri I-III*, İzmir 1327.
Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî I-II*, Dersaadet 1327.
....., *Tarih-i Umûmî III-IV*, Dersaadet 1328.
....., *Tarih-i Umûmî V-VI*, Dersaadet 1299.
....., *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1310.
Midhat Sadullah, *Mücmel-i Tarih-i Umûmî Dersleri*, İstanbul, 1332.
Mehmed Şükrü, *Tarih-i Umûmî*, 1313.
Midhat Sadullah, *Mücmel-i Tarih-i Umûmî Dersleri*, İstanbul, 1332.
Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, 1327.
İsimsiz, *Kurûn-ı Vustâ*, Tarihsiz.

II- Kitaplar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, Dersaadet 1309.
....., *Tezâkir*, 40. Tetimme, (Yayımlayan, Prof. Dr. Cavid Baysun), Ankara 1991.
Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Kısım-ı Evvel, İstanbul 1294.
Ahmed Refik, *Fransız Müverrihleri*, 1932.
Ahmed Vefik Paşa, *Hikmet-i Tarih*, İstanbul.
Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Çev., Tansel Demirel), İstanbul 1994.
Assmann, Jan, *Kültürel Bellek*, (Çev., Ayşe Tekin), İstanbul 2001
Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev., Coşkun Üçok), Ankara 1982.
Berktaş, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul 1983.
Beyatlı, Yahya Kemal, *Mektuplar-Makaleler*, İstanbul 1977.
Bıçak, Ayhan, *Tarih Düşüncesi I Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul 2004
....., *Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004.
....., *Tarih Düşüncesi IV Tarih Metafizikleri*, İstanbul 2005
Braudel, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, (Çev., Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1996.

- Burke, Peter**, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, (Çev., Mehmet Küçük), Ankara 2002.
- Collingwood, R.G.**, *Tarih Tasarımı*, (Çev., Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996
- Demiryürek, Mehmet**, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi*, Ankara 2003.
- Doğan, Atila**, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul 2006.
- Eliade, Mircea**, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev., Ümit Altuğ), Ankara 1994.
- Emil, Birol**, *Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979.
- Engin, Vahdettin**, *Mekteb-i Sultânî*, İstanbul 2003.
- Ersanlı, Büşra**, *İktidar ve Tarih*, İstanbul 2003
- Esin, Emel**, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
- Evans, Richard J.**, *Tarihin Savunusu*, (Çev., Uygur Kocabaşoğlu), Ankara 1999.
- Fleischer, Cornell H.**, *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev., Ayla Ortaç), İstanbul 1996.
- Fontana, Josep**, *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, (Çev., Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2003.
- G. İggers, Georg**, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, (Çev., Gül Çağalı Güven), İstanbul 2000
- Georgeon, François**, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876–1935)*, (Çev., Alev Er), Ankara 1996.
- Gökalp, Ziya**, *Makaleler VII*, (Haz., Dr. M. Abdülhaluk Çay), Ankara 1982.
- Koray, Enver**, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729–1955)*, İstanbul 1959.
- Kushner, David**, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çev., Zeki Doğan), İstanbul 1998.
- Mardin, Şerif**, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev., Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), İstanbul 1996.
-, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1996.
- Mc Neill, William H.**, *Dünya Tarihi*, (Çev., Alaeddin Şenel), Ankara 1998,
- Munslow, Alun**, *Tarihin Yapısökümü*, (Çev., Abdullah Yılmaz), İstanbul 2000.
- Namık Kemal**, *Osmanlı Tarihi I*, İstanbul 1326.

Necdet Öztürk, *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, İstanbul 2003.

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, (Çev., Meltem Arun), İstanbul 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17.*

Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001.

Özbilgen Erol, , *Pozitivizmin Kıskaçında Türkiye*, İstanbul 1994

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İzmir 1998

....., *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İstanbul 1999

....., *Kavramlar ve Tarihleri I*, İstanbul 2002.

Piterberg, Gabriel, *Osmanlı Trajedisi*, (Çev., Uygur Abacı), İstanbul 2005.

Russell, Jeffrey Burton, *İblis Erken Dönem Hristiyan Gelenegi*, (Çev., Ahmet Fethi), İstanbul 2000

Shaw, Wendy M. K., *Osmanlı Müzeciliği*, (Çev., Esin Soğancılar), İstanbul 2004.

Smith, Anthony, *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev., Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara 2002.

Sözen, Kemal, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Felsefi Düşüncesi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, (Çev., Özden Arıkan), İstanbul 1997.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1998.

Üstel, Füsun, *Makbul “Vatandaş”ın Peşinde*, İstanbul 2004

Yüzyıllar), İstanbul 1998.

III- Makaleler

Afyoncu, Erhan, “Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 4, İstanbul 2001.

....., “Vekayinüvis Tabirine Dair”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 10, İstanbul 2001.

-, “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi I*, S. 2, 2003.
- Akün, Ömer Faruk**, “Namık Kemal”, İslam Ansiklopedisi IX, 1972.
-, “Ahmed Vefik Paşa”, DİA 2, İstanbul 1989.
- Akyurt, Çetin**, “Şani-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri”, *Türk Yurdu* 148–49, Aralık 1999, Ocak 2000.
- Alpaslan, Oğuzhan**, “Ahmed Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Tarih Metodolojisi Kitabı Hikmet-i Tarih”, *Muhafazakâr Düşünce* 7, Kış 2006.
- Anay, Harun**, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997.
- Arıkan, Zeki**, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28–29 Mayıs 1990*, İstanbul 1991.
-, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 4, İstanbul 1986.
-, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28–29 Mayıs 1990*, İstanbul 1991.
- Aydın M. Akif, Halaçoğlu, Yusuf**, “Cevdet Paşa”, DİA, 7, İstanbul 1993.
- Başar, Fahmeddin**, “XV. Asır Osmanlı Müverrihleri ve Eserleri”, *Tarih ve Medeniyet* 37.
-, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, *Türkler Ansiklopedisi* 11, Ankara, 2002.
- Başaran Alpugan, Betül**, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, *Osmanlı Ansiklopedisi VIII*, Ankara 1999.
- Baysun, M. Cavid**, “Cevdet Paşa”, *Türkiyat Mecmuası* 11, İstanbul 1954.
- Berktaş, Halil**, “Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2002.
- Bıçak, Ayhan**, “Cevdet Paşa’nın Tarih Bilinci”, *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997.
- Bock, Kenneth**, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, (Çev., Mete Tunçay, Aydın Uğur), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Tom Bottomore, Robert Nisbet, Ankara 1997.

Burçak, Berrak, “ 19. Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli ve Bilimcilik”, *Doğu Batı* 35.

Çapa, Mesut, “Türkiye’de 1930 Öncesi Tarih Eğitimi”, *Toplumsal Tarih Dergisi* 129, 2004.

Göyünç, Nejat, “Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü”, *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara 1977.

Çetin, Kenan, “ Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci”, <http://sosyalbilimler.atauni.edu.tr/yayinlar>.

İmber, Colin, “İlk Dönem Osmanlı Tarihi’nin Kaynakları”, (Çev., Oktay Özel), *Söğüt’ten İstanbul’a*, Mehmet Öz, Oktay Özel, Ankara 2000.

İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı III/33*, 2000.

İrem, Nazım, “Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı”, *Doğu Batı* 33.

Kaya, Hayrettin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarih Dersi Müfredâtı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2002.

Koçak, Kemal, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarih Anlayışı”, *Ülke Dergisi* 37, 1999.

....., “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarih Anlayışı’nda Kurumlaşma”, <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar>.

Köprülüzade, Mehmed Fuat, “Bizde Tarih ve Müverrihler”, *Bilgi Mecmuası I*, S. 2, 1329.

....., “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası I*, S. 2, 1329.

....., “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 2, 1329.

Kuran, Ercüment, “Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Türkiye Günlüğü* 42, Eylül/Ekim 1996.

Kütükoğlu, Bekir, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27–28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986.

....., “Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği”, *Sultan II. Mahmud ve Reform Semineri*, İstanbul 1990.

- Lewis, Bernard** “Türkiye’de Tarihçilik ve Milli Uyanış”, *Türk Yurdu* 285, 1960.
- Necib Asım**, “Osmanlı Tarihüvisleri ve Müverrihleri”, TOEM, Cüz 7, İstanbul 1327.
- Ménage, Victor L.**, “Osmanlı Tarih yazıcılığının İlk Dönemleri”, (Çev., Mehmet Öz), *Söğüt’ten İstanbul’a*, Mehmet Öz, Oktay Özel, Ankara 2000.
- Okay, Orhan**, “Ahmed Midhat Efendi”, *DİA* 2, İstanbul 1989.
- Özcan, Abdülkadir**, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, *İlim ve Sanat Dergisi* 33, 1992.
-, “Abdurrahman Şeref”, *DİA* 1, İstanbul 1988.
- Özkaya, Yücel**, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Tarih’inde Arşiv Belgelerini Kullanış ve Değerlendiriş”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27–28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986.
- Safran, Mustafa**, “Osmanlı Tarihi Öğretimi ve Osmanlı İmajı”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002.
- Sakaoğlu, Necdet**, “İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, İstanbul 1995.
- Şirin, İbrahim**, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı’nın Tarihî Gelişimi”, *Pax Ottomana*, Studies In Memoriam, Edited by Kemal Çiçek, Ankara 2001.
-, “Osmanlı’da Tarihin Anlam Arayışı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11, 2000.
- Tekin, Zeki**, “Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, S. 1, Van 1994.
- Türker Tekin, Nil**, “Tanzimattan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Tarih Öğretimi ve Ders Kitaplarına Genel Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Eylül 2002.
- Uzun, Mustafa**, “Ali Seydi Bey”, *DİA* 2, İstanbul 1989.
- Yıldız, Gültekin**, “Nâmık Kemal’in “Salâhaddin Eyyûbî” Biyografisi: Öncü Bir Pan-İslamist Metnin İnşasına Dair Bazı Gözlemler”, *İlmi Araştırmalar* 6, İstanbul 1998.
- Yinanç, Mükrimin Halil**, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat’ın 100.Yıl Münasebetiyle Kitaptan Alınmış Ayrı Baskı*, İstanbul 1940.

GİRİŞ

AVRUPA'DA TARİH YÜZYILI:

XIX. Y.Y. TARİH YAZICILIĞI

XIX. yüzyılın Avrupa'da neden tarih yüzyılı olarak isimlendirildiğini açıklamak gerekir. Bu tanımlamanın nedenleri şunlardır: Birincisi, aydınlanmanın ortaya koyduğu ilerleme ve tarih anlayışlarına bağlı olarak, Hegel,* Comte** ve Marx*** gibi düşünürlerin, tarihi, düşüncelerinin temel unsuru olarak sunmaları; ikincisi, doğa bilimlerindeki gelişmelere bağlı olarak, diğer çalışma alanlarının da doğa bilimi gibi olma çabaları; üçüncüsü, tarihçilerin doğa bilimleri etkisinde, tarihi bilimselleştirme çabalarının en üst seviyeye çıkması ve bu amaçla üniversitelerde tarih bölümlerinin kurulması, tarih araştırma tekniklerinin ve diğer donanımların artması; dördüncüsü, milletleşme kaygılarıyla, toplumların kendi üstünlüklerini tarihsel olarak kanıtlama peşine düşmelerinden, tarih çalışmalarının sayısının artmasıdır. Bütün bunlar bir araya getirildiğinde, XIX. yüzyılın baskın rengi ortaya çıkar.¹

Bilim, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar kendisini destekleyip koruyacak ve meşrulaştıracak güçlü, toplumsal olarak kurgulanmış siyasal ve felsefi “büyük” anlatılara bağlı olmuştur. Epistemolojik hiyerarşi içinde birinci sırayı alan büyük ya da üst-anlatı (Fransız Devrimi'nde odaklanan) XVIII. yüzyıl Aydınlanma hareketiydi; bu hareket monarşik despotizm ve feodalizmden kurtuluş yoluyla insanın özgürleşmesini vaat etmiş; bunu belli oranda mükemmelleştirilebilir gelecek fikrine yol açan (Hegel felsefesinde işlendiği biçimiyle) insan bilincine ilişkin XIX. yüzyıl anlatısı izlemiştir.²

Tarih'in XIX. yüzyılda profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıkışından bu yana tarih metodolojisinin dayandığı temel varsayımlar, son yirmi yıldan beri

* Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831), Alman filozoftur.

** Auguste Comte(1798–1857), Fransız filozoftur.

*** Karl Marx (1818–1883), Alman filozofudur. Das Kapital adlı önemli bir esere sahiptir.

¹ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 138.

² Alun Munslow, , *Tarihin Yapısökümü*, (Çev., Abdullah Yılmaz), İstanbul 2000, s. 30-31.

sorgulanmaktadır. Bu varsayımların birçoğu, kesintisiz Batı tarih yazımı geleneğinin, klasik antikçağdaki başlangıcına dek uzanır. XIX. yüzyıldaki tarih araştırmaları üniversite ve araştırma merkezlerinde yoğunlaştı. Tarihçilerin *bilim* kavramı, genellemeler ve soyut yasalar biçimindeki bilginin peşinde koşan doğa bilimcilerin sahip olduğu bilim kavrayışından farklıydı. Tarihçiler için tarih, doğadan farklıydı; çünkü tarihi yapan kadın ve erkeklerin niyetlerinde, toplumları bir arada tutan değerlerde ve âdetlerde ifadesini bulan anlamlarla uğraşıyordu.³

Batılı tarih yazma geleneği doğru anlamın doğrudan birincil kaynaklardan çıkarılabileceği inancına sıkı bir biçimde sarılmış ampirizmin mütakabiliyet temelinde inşa edilmiştir.⁴ XIX. yüzyıl tarih yazımı, klasik Yunan antikçağının büyük tarihçilerine dek uzanan bir gelenek üzerinde yükseliyordu. Bu disiplin, mit ile gerçek arasındaki ayrımı Thukydides’le* paylaşıyordu; bunun yanı sıra, bilimsel olmasına ve dolayısıyla tarih yazmanın retorik dışı karakterini vurgulamasına karşın, tarihin daima bir anlatı biçiminde yazılması gerektiğini kabul etmesi bakımından, klasik tarih yazma geleneğini sürdürüyordu. XIX. yüzyılın “bilimsel” tarihi ile daha önceki edebi tarih gelenekleri arasındaki kopuş hiçbir şekilde XIX. yüzyıl tarihçilerinin çoğunun zannettiği kadar büyük değildi. “Bilimsel” tarihsel söylem edebi hayal gücünü içerdiği gibi, daha eski “edebi” tarih anlayışı ise, gerçeği sahil bir geçmişin yeniden kurulmasında arıyordu. Leopold Von Ranke’nin** kurduğu “bilimsel” tarih Thukydides’ten Gibbon’a kadar süren “edebi” tarih anlayışı şu üç temel varsayımı paylaşıyordu: 1- Her iki tarih anlayışı da tarihin gerçekten var olan kişileri ve gerçekten icra edilmiş eylemleri ortaya koyduğunu benimsemesiyle gerçekte örtüşme kuramı kabul ediyordu. 2-Her ikisi de eylemlerin aktörlerinin niyetlerini yansıttığını kabul ederek tutarlı bir tarihsel anlatı kurmak istiyorsa, tarihçinin bu görevinin bu niyetleri kavramak olduğunu öngörüyordu. 3- Her ikisi de sonraki olayların tutarlı bir silsile içinde öncekileri izlediği tek boyutlu, diakronik bir zaman içinde ilerliyordu.⁵

Batılı tarih yazma geleneğinin, doğru anlamın birincil kaynaklardan çıkarılabileceğine olan inancı, resmi evrakları ve birincil kaynakları korumak için

³ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, (Çev., Gül Çağalı Güven), İstanbul 2000, s. 1-2.

⁴ Alun Munslow, a.g.e., s. 39.

* Thukydides (MÖ. 460–400), öğretici tarih anlayışının kurucusu sayılır.

** Leopold von Ranke (1795–1886), Alman tarihçisidir. *Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı* (Çev., Halit İlteber) adlı esere sahiptir.

⁵ Georg G. Iggers, a.g.e., s. 2-3.

açılan kurumlarla güçlendirilmiştir. Rönesans bu açıdan dönüm noktası olmakla beraber arşivlerin devlet eliyle korunması XII. yüzyıla dayanır. Klasik Çağ uygarlığı konusundaki merak, geçmişten kalanları bizatihi değerleri için koruyan bir zihniyetin gelişmesini sağladı; gerek arkeolojinin, gerek el yazmalarıyla kitapları sistemli biçimde koruma altına alma çabalarının başlangıcı buna dayanıyordu. Batı toplumu tarihinin başka hiçbir yerde görülmediği ölçüde iyi belgelenmiş olması, işte bu faktörlerin bileşiminden kaynaklanır ve Batı'yı Çin, Hindistan, İslam dünyası gibi öteki büyük yazılı kültürlerden ayırır; oralarda yazılı kaynakların korunması çok daha arızı olmuştur.

Almanya'da XIX.yüzyılda kayıtların tarihsel değeri ilk kez yaygın biçimde kabul edildiğinde, bu iş için büyük çabalar gösterildi. Bunun usulünü belirleyen 1826'da devlet desteğiyle ve zamanın en iyi tarihçilerinin yönetiminde yayımına başlanan *Monumenta Germaniae Historica* (Anıtsal Germen Tarihi) dizisi oldu. 1860'lara gelindiğinde Ortaçağ Germen tarihine ilişkin hammaddelelerin çoğu basılmıştı artık. Diğer ülkeler de çok geçmeden bu örneği izlediler; bunların arasında aynı türden *Rolls* dizisinin 1858'de yayımlanmaya başladığı Britanya da vardı. 1838'de yasa ile kurulan Devlet Kayıt Dairesi (PRO) yirmi yıl içinde devlete ait belli başlı her sınıftan kayıt üzerinde denetim sağladı. Fransa'da ise belge ve kaynakların yayımlanmasına 1735'te başlanmıştır.⁶

Alman Tarih Okulu, bir halkı ve ulusu bir organizma olarak görür. Organizmayı oluşturan unsurlar karşılıklı etkileşim içindedirler. Devlet, bu organizmanın içinde olmakla beraber bu unsurların karşılıklı etkileşimini sağlayan kuşatıcı ve düzenleyici bir unsurdur. Devletten hareketle organizmayı betimlemek en uygun yoldur. Dolayısıyla parçadan bütüne giden bir betimleme tarzı yöntem olarak kabul edilmesi gerekir. Ranke'ye göre, tarih araştırması halk ya da ulus olarak organizmanın kendi bütünlüğü içindeki devleti betimlemekle başlamalıdır. Tarih araştırması, bugünün sorunlarını çözmeye yönelik olmalıdır.

Alman Tarih Okulu, ulusal tarihçiliğin yanı sıra Herder'in* etkisiyle “hümanitenin parladığı anlardan” söz ederek “insanlık tarihi”ne de eğilmiştir. Tarihçinin görevi de,

⁶ John Tosh, , *Tarihin Peşinde*, (Çev., Özden Arıkan), İstanbul 1997, s. 48-51.

* Johann Gottfried Herder (1744–1803), Alman filozoftur.

bilim, sanat, din, felsefe vb. alanlarda çok iyi bir donanıma sahip olarak “insânî genel”i ortaya çıkarmak için “genel tarih”e yönelmektir.⁷

Ranke’nin öncülük ettiği hareket ve formülleştirdiği yeni tarih paradigması, XVIII. yüzyılın “yeni tarih”inin geçerliliğini zedeledi.⁸ Ranke’nin amacı, tarihi profesyonel olarak eğitim görmüş tarihçiler tarafından icra edilen pozitif bir bilime dönüştürmektir. Tezinin konusu olan Thukydides gibi, geçmişin dürüst bir yeniden canlandırılışı ile edebi zerafeti birleştiren bir tarih yazımının peşindeydi. Ranke’ye göre, bilimsel araştırma eleştirel yöntemle yakından bağlantılıydı. Filolojik eleştirelilik yöntemleri konusunda doğru dürüst bir eğitim alma, zorunlu bir önkoşuldu. Tarihçi, geçmişini yargılamaktan sakınmalı ve “şeylerin gerçekten nasıl olduğunu göstermekle” kendini sınırlamak zorundadır.⁹

Ranke’nin öğrencileri ustanın kendisinden bile dar kafalıydı; bu yüzden, tarihçilerin birer profesyonel olmaya can attıkları bu dönemde, siyasi-olmayan tarih, yeni akademik disiplinden dışlandı. XIX. yüzyılda kurulan 1856’da kurulan *Historsche Zeitschrift*, 1876’da kurulan *Revue Historique* ve *English Historical Review* gibi yeni profesyonel dergiler siyasi olayların tarihi üstünde yoğunlaştı. Yeni profesyonel tarihçilerin idealleri, Fransız tarihçiler Langlois (1863–1929) ve Seignebos’un (1854–1942) yazdıkları *Introduction aux etudes historiques* (Tarih İncelemelerine Giriş) (1897) gibi tarih metodu kitaplarında dile getiriliyordu.¹⁰

Fransa’da pozitivistliğin tarihçilik alanına girmesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, romantik akımdan pragmatik ve nihayet ahlâkî ulusçuluk akımlarına doğru bir değişim olduğu sırada gerçekleşmiştir. Bu gelişme, Guizot (1787-1874), Thierry (1797-1877) ve Michelet’in bilimsel-romantik girişimlerinin bir devamıydı. Ulusçuluğun ve siyasetin tarihçilikteki rolü ile doğrudan bağlantılı olan Metodik Okul tarihçileri bu çerçevede özel bir yer tutmaktadırlar: Victor Duruy, Guizot, Gabriel Monod, Charles Seignebos, Hipolyte Taine ve Ernest Lavisse. Bu tarihçiler, tarihin ulusal eğitimde çok önemli bir yere sahip olduğu konusunda birleşiyorlardı. Metodik Okul tarihçilerinin ilkeleri *La Revue Historique* dergisinde bilimsel, tarafsız, siyasal ve felsefî teorilere kapalı, evrensel bir yasa arayışı için geçmişin incelenmesi olarak

⁷ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İzmir 1998, s. 117-18.

⁸ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, (Çev., Mehmet Küçük), Ankara 2002, s. 30.

⁹ Georg G. Iggers, a.g.e., s. 25.

¹⁰ Peter Burke, a.g.e., s. 31.

belirtilmişti. Langlois ve Seignebos'un birlikte kaleme aldıkları *Introduction aux etudes historiques* (Tarih İncelemelerine Giriş) adlı eserde belgeler olmadan tarihin yazılamayacağını iddia etmişlerdi. Yazarlar tarih bilgisi için hem maddi hem de psikolojik şartların bilinmesi gerektiğinin altını çiziyorlardı. Seignebos, bir konferansta tarih eğitiminin siyasal eğitimde önemli bir araç olduğunu vurguladı. Seignebos'a göre tarih, bir yurttaşlık bilgisi şeklinde okutulmalı, tarih öğretmenleri gelecek kuşakları eğitme misyonunu üstlenmeliydi.¹¹

Almanya'da diğer Batı ülkeleriyle oranlanmayacak bir zenginlikte işlenen tarih konusu XIX. yüzyılda diğer Batı ülkelerinde daha sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Bilgi anlayışında empirist, ahlak öğretisinde yararçı, politika öğretisinde ise liberal çizgiler taşıyan *pozitivizm* akımı, tarihi, Fransa'da ve özellikle de İngiltere'de doğa ile analogi içinde çalışan ve doğa bilimleri gibi yasalar koyan bir bilim olarak konumlamak istemiştir.

F. Bacon,* doğal olgular ve tarihi olaylar arasında tam bir ayrım yapıyor ve “bilim”in (scientia) rastlantısal ve düzensiz olaylar yığını olarak tarihsel olayları konu olarak alamayacağını, bu yüzden onun yasalar elde etmeye elverişli doğal olgular üzerinde kurulabileceğini belirtmiştir ve bu nedenle historia'yı bilimler sisteminin dışında bırakmıştı.

Bacon'a rağmen XIX. yüzyıl pozitivizmi, doğa bilimlerine duyulan büyük güvenle, tarihi de bir “yasa bilimi” olarak konumlamak istemiştir. A. Comte'a göre böyle bir bilim, “tüm geçmişi bireysel ve kolektif doğamızın bağlı olduğu sabit yasalara göre kesin olarak açıklama” yı hedef edinecektir. Böyle bir bilim tüm tarihsel olayları bu yasalara bağlı bir gelişim içinde ele alacak ve “tüm büyük tarih çağlarını bu temel gelişimin belirli evreleri olarak betimleyecektir.” Böyle bir “yasa bilimi” historiyoğrafya değil, sosyoloji olacaktır.¹²

J.S.Mill'e** göre, toplumsal hayatta doğal yetenekler ve coğrafi koşullara göre oluşan, farklılıklar varsa da, özellikle Comte'nin ortaya attığı teolojik, metafiziksel evrelerden pozitif evreye geçildiğinde farklılık azalmaya, benzerlikler çoğalmaya başlamıştır. Böyle olunca, tarih yazıcılığı “toplumsal yaşamın empirik yasalarını daha

¹¹ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, İstanbul 2003, s. 35–37.

* Francis Bacon (1561–1626), İngiliz filozoftur.

¹² Doğan Özlem, a.g.e., s. 126.

** John Stuart Mill (1806–1873), İngiliz filozoftur.

iyi sorgulayabilecek” bir duruma, yani bir “sosyoloji” olmaya doğru gitmektedir. Tarih yasaları, indüksiyon yoluyla belirlenemez; çünkü indüksiyon, ancak gözlenebilir olgulara uygulanabilir. Bu yüzden “tarih yasaları”nı olsa olsa, insanın doğasının bağlı olduğu biyolojik ve psikolojik doğa yasalarının yönlendirdiği bu yasalardan çıkan ya da türevlenen süreci yasalar olarak görmek gerekir. Mill, Comte gibi insanlığın belli evrelere (teolojik, metafiziksel, pozitif) göre *ilerleme* içinde olduğunu belirtir.

Comte ve Mill’den etkilenen Th. Buckle,* tarihçinin doğa bilimi ve istatistiği örnek alması gerektiğini savunur. Ona göre, tarih yasaları ancak bu yolla çıkarılabilir.¹³

XIX. yüzyılda muhalif sesler de duyulmaktaydı. 1855–60 yıllarında yayımlanan Michelet ve Burckhardt, tarih konusunda Rankecilerden daha kapsamlı görüşlere sahipti. Burckhardt tarihi üç güç –devlet, din ve kültür- arasındaki etkileşim alanı olarak görürken, Michelet, toplumun en alt kesimindeki insanların tarihinin yazılması için çağrıda bulunuyordu. Fransız tarihçi Fustel de Coulanges’in şaheseri *The Ancient City* (1864), siyasi tarih ya da olaylardan ziyade din, aile ve ahlak tarihi üzerinde yoğunlaşmıştı. Siyasi tarihin muhalifleri arasında 1872 yılından beri Straasburg’da hocalık ve önemli bir tarih okulunun önderliğini yapan Gustav Schmoller, toplumsal ve ekonomik tarihle uğraşıyordu. Schmoller, 1893’te toplumsal ve ekonomik tarihe ağırlık veren bir dergi de yayımlamıştı.¹⁴

Siyasi tarihi hedef alan eleştiriler 1900 civarında keskinleşti ve Leipzig’de hocalık yapan Karl Lamprecht, sırf bireylerin yer aldığı siyasi tarihi, halkın tarihi olan kültürel ya da ekonomik tarihin karşısı olarak ele alarak Almanya’da “Lamprecht tartışması” denilen olaya sebep olmuştu. Lamprecht, tarihi öncelikle sosyo-psikolojik bir bilim olarak tanımlamıştı.¹⁵

Fransa’da 1870 yenilgisinden sonra ulusal bilinci yeniden inşa eden ve 1892’de Fransa Akademisi’ne âzâ olan Ernest Lavisse¹⁶, 1900 ile 1912 yılları arasında “Cumhuriyet’in İncili” olarak yorumlanan on ciltlik Fransa Tarihi’nin (*Histoire de France*) genel editörüydü. Burada siyasi tarihe ağırlık vermesine rağmen giriş bölümü bir coğrafyacı tarafından yazılmış, Rönesans hakkındaki bölüm bir kültür tarihçisi tarafından kaleme alınmış ve Lavisse’nin XIV. Louis dönemi hakkında kendi

* Buckle (1821–1862), İngiliz tarihçidir.

¹³ Doğan Özlem, a.g.e., s. 127-28.

¹⁴ Peter Burke, a.g.e., s. 31-32.

¹⁵ Peter Burke, a.g.e., s. 33-34.

¹⁶ Ahmed Refik, *Fransız Müverrihleri*, 1932, s. 26.

kaleminden çıkan metin, sanatlara ve özellikle kültür siyasasına geniş yer ayırmıştı. Yani, dönemin egemen profesyonel tarihçilerinin yalnızca siyasi olaylar anlatısıyla uğraştığını düşünmek yanlış olur. “Atalarımız Galyalıları” anlatısı ile milyonlarca Fransız’ın tarih algısını derinden etkilemiştir.¹⁷

Lavissey’nin koruyucusu, Sorbonne’da çalışan Charles Seignebos sadece siyaset tarihi ile değil medeniyet tarihi konusunda da çalışmalar yapmıştı. Tarih ile toplum bilimleri arasındaki bağlantıya ilgi duymasına rağmen görüşleri Simiand ve Febvre’in görüşlerine tersti. François Simiand, yıkılması gereken üç putu, siyasi olaylara abartılı önem veren “siyaset putu”, kurguda büyük adamlara ölçüsüz önem veren “birey putu” ve köken incelemelerine dalıp kendini kaybetme alışkanlığına “kronoloji putu” şeklinde sıralıyordu.¹⁸

XIX. yüzyıl ortalarından sonra bilim olma yolunda ciddi adımlar atan Avrupa klasik tarihçiliğini, Thierry, Michelet, Lavissey, Taine’in fikirleri, görüşleri ve çalışmaları Comte’un pozitivist, Marx’ın materyalist, Gobineau’nun ırk kuramları, kendi doktrinlerini savunan Guizot, Thiers ve Jaures gibi önemli siyasetçilerin de yayınladıkları kitaplar etkiliyordu.¹⁹

Avrupa tarih yazıcılığının Avrupa-dışı bölgelerin tarihini sömürgeleştiren avrupamerkezlilik düşüncesi ile emperyalizmin, o bölgeleri fiilen sömürgeleştirmeye yönelik siyasî ve askerî hamlesi arasında paralellik vardır. Bu yüzdendir ki Paris Barış Konferansı’nda Fransız ve İtalyan delegasyonları, Anadolu’nun şu veya bu bölgesinde Türklerin azınlıkta kaldıklarını iddia ediyorlardı, Bu yüzdendir ki Paris Barış Konferansı’nda Fransız ve İtalyan delegasyonları, Anadolu’nun şu veya bu bölgesinde Türklerin azınlıkta kaldıklarını iddia ediyorlardı, Yunanlılar ise, Osmanlıların Bizans’ın basit bir uzantısı oldukları söylemini Avrupa’da yaymaya çalışıyorlardı.²⁰

I- Evrensel Tarih Sorunu

Her medeniyetin tarih anlayışında dünya tarihi fikri olmuştur. Medeniyetler dolayısıyla onu kuran toplumlar, kendilerini tanımlamak için, tarihlerini bu bağlamda

¹⁷ Füsun Üstel, *Makbul “Vatandaş”ın Peşinde*, İstanbul 2004, s.21; Peter Burke,a.g.e., s. 34-35.

¹⁸ Peter Burke,a.g.e., s. 35-36.

¹⁹ Erol Özbilgen, *Pozitivizmin Kısacasında Türkiye*, İstanbul 1994, s. 82.

²⁰ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul 1983, s.22-23.

kökenlerini, ilk insandan başlayarak açıklamak ve kimliklerinin dayanaklarını göstermek durumundadır.

Ayrıca medeniyetler kendilerini dünyanın merkezi olarak gördüklerinden dünya tarihini de kendi evren tasavvurları çerçevesinde oluşturmuşlardır. Kendisini merkeze alan her medeniyet, diğer toplumlara çok tali yerler vermiş ya da yok saymışlardır.

Dünyanın ya da insanın başlangıcından yaşanan döneme kadar olan süreç dönemlere ayrılmış ve her dönemde ilkenin kendini nasıl gösterdiği gaye yönünde insanlığı nasıl ilerlediği anlatılarak “dünya tarihi” tasavvuru ortaya konmuştur.²¹

Evrenselcilik, her şeyin tek ve biricik hakikatine sahip olma tutkusu içinde olanların ve daha sonra buna sahip olduklarına inanların ruh halidir. Karl Popper’in ünlü bir sözü vardır: “Evrensel doğruyu, hakikati bulduğuna inananlar, bu hakikatin başkaları tarafından da paylaşılmasını da arzularlar. Tüm totalitarizmlerin ve despotizmlerin kaynağı budur.”. Oysa “evrensellik” diye bir şey (mantıksal düşünme dışında) olmadığı gibi, bu evrenselci ruh halinin, Popper’in sözlerinden çıkarsanabileceği gibi, sosyal ve özellikle siyasal yönden zararlı sonuçları vardır.

Nedir bu zararlar? Bu zararlar öncelikle politik ve ideolojik nitelikli zararlardır. Dünyada güçlü devletler, güçlü yönetimler büyük bir çoğunlukla evrenselci olmuşlardır. Nerede güçlü bir imparatorluk, güçlü bir devlet ortaya çıkmışsa kendi evrenselciliğini, çevresine bir siyasal söylem içinde dayatmıştır. Bunun yüzyılımızda, dünya hakimiyetini amaçlayan bir dayatmacılık olduğu, bilinen bir şeydir. Özellikle imparatorluklar, Roma’sından Osmanlı’sına kadar, barındırdıkları çeşitli etnik grupları kendi din, inanç, örf ve âdetlerinde serbest bırakmışlarsa da, “pax Romana” veya “nizam-ı âlem” düsturu altında, bu grupları ılımlı veya sert önlemlerle tek bir yönetim çatısı altında, tek bir siyasal bütünlük içinde tutmaya gayret etmişlerdir.²²

Büyük İskender’in *oikoumene*’yi ya da onun çok büyük bir parçasını (ve Yunanlıların özel olarak ilgilendiği Yunanlı olmayan bütün halkları içeren bir parçasını) tek bir siyasal birlik haline getiren fetihleriyle, “dünya” coğrafi bir deyimden daha fazla bir şey haline geldi. Tarihsel bir deyim haline geldi. Tüm İskender İmparatorluğu Yunan dünyasının tarihini, tek bir tarihi paylaşıyordu. Evrensel (oecumenical) tarih tasarımını yaratan Hellenizm’dir. Helenistik çağın

²¹ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi IV Tarih Metafizikleri*, İstanbul 2005, s. 60.

²² Doğan Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İstanbul 1999, s. 123.

evrensel (oecumenical) tarihi Helenistik çağın tekçi (particularistic) tarihçilerince yazılan yüksek değerli yapıtlar üzerine kuruludur.²³

Romalılar, kendi tarihlerini anlatmaya değer tek tarih diye düşünüyorlardı; bu bakıma Livius'un anlattığı Roma Tarihi, Romalı ruhu için birçok olanaklı tekil tarihten biri değil, evrensel tarih, sahiden tarihsel olan tek gerçekliğin tarihiydi; evrensel (oecumenical) tarih, çünkü Roma şimdi, İskender İmparatorluğu gibi, dünya haline gelmişti.²⁴

Evrensel tarihi ya da dünya tarihini, insanların kökenine giden, ırkların nasıl ortaya çıktıklarını, uygarlıkların ve iktidarların yükseliş ve çöküşlerini betimlemek olarak tanımlarsak, Yunan-Roma evrensel (oecumenical) tarihi bu anlamda evrensel değildir, çünkü Yunanistan ve Roma'yı merkeze alır. Hristiyan evrensel tarihi bir Kopernicus devrimi geçirir; böyle bir ağırlık merkezi tasarımı yıkılır.²⁵

Yunanistan ile Pers ya da Roma ile Kartaca arasındaki savaşlar gibi savaşlara tarafsız bir gözle bakılan, savaşanlardan birinin başarısına değil, savaşın sonrakiler bakımından sonucuna bakılan ilkece dünya tarihi olarak tarih anlayışı beylik hale geldi. Bu, evrenselciliğin simgesi olan, bütün tarihsel olaylar için tek bir zamandizinsel çerçevenin benimsenmesidir. VII. yüzyılda Sevilalı Isidore'nin icat ettiği, Ulu Baeda'nın yaygınlaştırdığı, her şeyi İsa'nın doğuşundan ileriye ve geriye tarihleyen tek evrensel zamandizin de tasarımın nereden geldiğini gösterir.²⁶

Büyük İskender'in Asya Seferi'nden sonra oluşan evrensel tarih görüşü, Roma'nın kendini merkeze alarak başka "dünya"ları kendi dünyasına eklemlemesi ve hristiyanlığı kabulüyle *teolojik evrensel tarih* anlayışına dönüşmüştür.

107'de ölen Antakya piskoposu Aziz İgnatius hristiyan cemaatinde "düzen ve birlik" temasına vurgu yapar. İgnatius'a göre, şimdiki çağ kötülük devridir. Adem ile Havva'nın baştan çıkarılmasından bu yana kötülük egemen olmuştur. İsa'nın dönüşüyle dünyada kötülüğün olmadığı yeni bir çağ başlayacaktır. Dünya, iyilerle kötülerin mücadele alanıdır. Hristiyan cemaat düzen ve birliğini sağladığında kötülüğün gücü zayıflar. İgnatius'tan sonrakiler bu bakış açısını Müslümanlara karşı

²³ R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (Çev., Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996, s. 65.

²⁴ R.G. Collingwood, a.g.e., s. 69.

²⁵ R.G. Collingwood, a.g.e., s. 83.

²⁶ R.G. Collingwood, a.g.e., s. 85.

sert önlemlerini meşrulaştırmak için de kullandılar. Müslümanlar kötülüğün simgesi olarak da algılandı.²⁷

Hristiyan teologlara göre, zaman döngüsel değildir. Zaman içinde düşüşten önce var olan ilk durumdan (yani Adem'in dünyaya gönderilmesinden önce) daha da iyi olacak İsa'nın gerçekleşmesine doğru ilerliyoruz. Tanrı'nın dünyayı iyileştireceği kozmosun yenileneceği selamet çağına doğru ilerliyoruz.²⁸

Florisli Joachim dünya tarihini sırasıyla Teslis'in farklı bir kişiliğinin Baba, Oğul, Kutsal Ruh'un esinlediği ve egemen olduğu üç büyük çağa ayırmaktadır. Bu Calabrialı keşişe göre, bu çağların her biri tarihte tanrının yeni bir boyutunu göstermekte ve bu şekilde insanlığın kendisini adım adım ilerleyerek, sonunda, Kutsal Ruh'un esinlediği son evrede mutlak tinsel özgürlüğe varana dek mükemmelleştirilmesini sağlamaktadır.²⁹

Bu düşünceleri Aziz Augustine daha sistemli hale getirmiştir. Bu hristiyanlık temelli evrensel tarih görüşü Yeniçağ'da Avrupa'da yaygınlaşmıştır.

Hristiyanlığın Kilise çatısı altında kurumsallaşmasıyla toplumu da “denetleme”ye başladı. Bunun için de yeni bir zaman ve tarih anlayışı geliştirmek zorundaydı. Bu girişimlerden biri olan Paschalis çevrimi, karmaşık hesaplamalara dayanmakla birlikte, hristiyanlar arasındaki dayanışmayı pekiştirmeye yönelik yeni dinî bayramlar takvimini düzenledi. Bunu Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemi esas alan bir “yıl hesaplaması” izledi; VI. yüzyılda geliştirilen bu sistem ancak VIII. yüzyılda genel kabul gördü. Yeni bir zaman anlayışının yanında yeni bir mekân anlayışı da ortaya çıktı. Kudüs'ü dünyanın merkezine yerleştiren ve gerçeklerle simgesel değerleri birbirine karıştıran dünya haritaları aldı. Ebstorf Manastırı'nın XIII. yüzyılda hazırladığı ve dört ana yönün İsa'nın bedeni, yani kafa, ayak ve elleriyle gösterildiği dev *mapamundi* (dünya haritası) hâlâ bu anlayışı yansıtıyordu. Hristiyan inancına göre, bu düzenleme dünyanın oluşturduğu büyük evren (makrokozmos) ile insanın oluşturduğu küçük evren (mikrokozmos) arasındaki özdeşliği temsil ediyordu.

²⁷Jeffrey Burton Russell, *İblis Erken Dönem Hristiyan Geleneği*, (Çev., Ahmet Fethi), İstanbul 2000, s. 34-37.

²⁸ Jeffrey Burton Russell, a.g.e., s. 225.

²⁹ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev., Ümit Altuğ), Ankara 1994, s. 138.

Kent düzeninde de yeni bir yapılanma oluştu. Dinî kişilerin mezarları ve kutsal emanetlerle bağlantılı olan kiliseler, düzensiz bir yapı taşıyan ve kendiliğinden büyüme gösteren toplulukların merkezi haline geldi.³⁰

Dünya tarihi düşüncesi kronolojinin gelişmesini sağlamış ve insanlık tarihi daha belirgin şekilde dönemlere ayrılmıştır. Bu bölümlenme antik dönem tarihi ve hristiyanlık dönemi tarihi olarak da adlandırılmıştır. Bodin, tarihi Doğu Akdeniz ve Kuzey Avrupa şeklinde bölümlerken, Reformcular ve Hümanistler yeni bir dönemi eklediler ve ona Modern Çağ adını verdiler. Avrupa düşüncesinde, eskiçağ, ortaçağ ve yeniçağ (modern çağ) olmak üzere tarihin üç bölüme ayrılarak ele alınması devam etmektedir.³¹

Giesebert Voetius (1588–1676) tarihi şu üç başlık altında toplamıştır. Birincisi, Antik Dönem, Saint Augustinus’a kadar; ikincisi, Augustinus’tan Luther’e kadar olan dönem; üçüncüsü ise, Luther ve sonrasıdır.

Alman hümanist yazar Cristoph Keller, Antikçağ Tarihi, yaratılıştan Constantin’e kadar olan dönem, Ortaçağ Tarihi, Constantin’den İstanbul’un Türkler tarafından alınışına (1453) kadar, Modern Tarih ise 1453’ten sonrasıdır. Tarihin bu şekilde bölümlenmesi ve dünya tarihi adı altında sunulması büyük ölçüde hristiyan öğretisi çerçevesinde gerçekleşmiştir.³²

Theodore E. Mommsen karanlık ortaçağ metaforunun ilk defa 1330’lu yıllarda Petrarch tarafından kullanıldığını belirtmekte ve Robinson gibi, tarihî dönemlendirmenin sorunlarına dikkat çekmektedir. Genel geçer tasniflere göre Ortaçağ V. yüzyılda barbar istilalarıyla başlayarak XV. yüzyılda Yunan-Roma medeniyetinin canlanmasıyla son bulmuştur. Skolastik düşüncenin altın çağı olarak görülen XI. Ve XII. yüzyıllar, Rönesans yazınında Ortaçağ’ın en karanlık dönemi olarak kabul edilmektedir. İtalyan hümanist Leonardo Bruni de karanlık çağları, Eski ve Modern çağlar arasında kalan yaklaşık bin yıllık bir dönem olarak tasnif etmiştir. Bruni gibi, İtalyan Rönesansı’nın önemli isimlerinden Flavio Biondo’nun 32 ciltlik *Historiarium ab inclinatione Romanorum imperii decades* adlı kitabında da 410 yılında Roma’nın düşüşünden kitabın yayımlandığı 1442 yılına kadarki dönem, Ortaçağ olarak

³⁰ Josep Fontana, *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna Avrupa’nın Yeniden Yorumlanması*, (Çev., Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2003, s. 27-28.

³¹ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 60.

³² Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 61.

tanımlanmaktadır. Mommsen “karanlık çağların hiçbir zaman bilimsel bir kavram olmadığına ancak Ortaçağ’ın dünya anlayışını, yaşam bakışını ve kültürünü küçümseyen bir savaş çılgılığı” olarak Aydınlanma çağında daha da popülerleştiğine dikkat çekmektedir. Tarihin belirli dönemlerinin aydınlık/karanlık olarak tanımlanmasına Ortaçağ tarih yazımında da rastlanır. Yaygın Ortaçağ dönemlendirmelerine göre insanlık, İsa’nın doğuşuyla aydınlığa kavuşmuş ve çarmıha gerilmesiyle de karanlığa gömülmüştür. Rönesans’la birlikte aydınlık/karanlık metaforları dinsel içeriklerini kaybetmeye başlamışlardır. Ortaçağ hristiyan düşününde karanlıkla özdeşleştirilen Yunan-Roma medeniyeti, Dante, Giotto ve Petrarch gibi Rönesans sanatçıları ve felsefecileri tarafından dünyayı aydınlatacak ışığın yeni kaynağı olarak görülmüştür.³³

Cesare Ripa’nın 1593’te yayımlanan *Iconologia* adlı kitabından yarattığı tiplerden esinlenen XVII. Ve XVIII. yüzyıl ressamaları Avrupa’yı güçlü kralların yönettiği, büyük ordulara sahip, bilim ve sanat alanında üstün bir kıta olarak resmetmişlerdir. Güçlü kralları, taç; orduları, silah; edebiyat ve sanatı, kitap ve müzik aletleri ile simgelemişlerdir. Bunun yanında kıtaları simgeleyen farklı fiziksel özelliklere sahip insanlar da resimlerde yer alıyordu. Avrupa’nın beyaz, Afrika’nın siyah bir teni vardı; buna karşılık ressamın Brezilya’dan bir sahne içine yerleştirdiği Amerika’yı kızıl tenli bir Yerli kadın ile siyah tenli bir Afrikalı kadın temsil etmektedir. Asya’yı temsilen ön planda iki Osmanlı kadını görmekteyiz; onların arkasında Moğolların, Çinlilerin ve Japonların daha uzaktaki dünyasını çağrıştıran figürler durmaktadır. XVI. yüzyılda “dünyanın her parçası” nda kendine özgü hayvan ve bitkiler bulunduğu keşfedilmişti; XVII. yüzyılda buna söz konusu parçalarda yaşayan insanların farklı ve kendine özgü yapıda olduğu kanısı eklendi. Bu tablo, Avrupalıların üstün olduğu bilincini geliştirirken Avrupalı olmayanların da ahlakî ve düşünsel alanda geri, yaratılış itibariyle de daha alçak olduklarının da simgesiydi.³⁴

İnsan ırkının yavaş yavaş nasıl daha ussal ve dolayısıyla daha özgür olduğunu gösterecek bir evrensel tarih: İnsan ruhunun kendini geliştirmesinin bir tarihi. Kant’a göre (1724–1804) bunu gerçekleştirebilmek için tarihsel bilginin yanında felsefî bir

³³ Nazım İrem, “Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı”, *Doğu Batı* 33, s. 140-141.

³⁴ Josep Fontana, a.g.e., s. 105-106.

kafa da gereklidir. Tek başına bilimin bunu yapamayacağı gibi, sadece felsefe de yapamaz.

Kant'a göre evrensel tarih gerçekleştirilebilir bir ülküdür, ama tarihsel ve felsefi düşüncenin birliğini ister. Yeni olgular anlatıldığı kadar anlaşılmalıdır da, yalnız dışından değil, içinden de görülmelidir. Bir planı varsayar, yani bir ilerlemeyi sergiler ya da ilerleyen bir biçimde olup biten her şeyi gösterir. Böylece ortaya çıkan insan ussallığıdır, yani zekâ ve ahlaki özgürlük. Meydana gelme aracı insanın us dışılığıdır, yani tutku, bilgisizlik ve bencillik.

Kant'a göre evrensel tarih, olup bitmiş her şeyin tarihi demekse bu imkansızdır. Evrensel tarih yalnızca tarihçinin tarihe ilişkin anlayışının bir adıdır.³⁵ Kant'ın amacı, geçmişte muhtemelen nelerin olup bittiğini, gelecekte muhtemelen nelerin olacağını ve yaratılışı itibariyle görev duygusunu taşıyan etkin bir kişi için neyin ahlak açısından kabul edilebilir olduğunu veren bir görünüm sunacak tarih felsefesi kurmaktır.³⁶

Schiller,* Kant'ın evrensel tarihin ancak tarihî ve felsefî düşüncenin birliği sağlanırsa gerçekleştirilebilir bir ülke haline gelebileceği ve aynı zamanda yaban başlangıçtan modern uygarlığa ilerlemenin tarihi olduğu görüşlerine katılır. Schiller'in Kant'tan ayrıldığı noktalar da vardır. Kant ilerlemenin hedefini gelecekteki bir mutluluk çağına yerleştirirken, Schiller şimdiye yerleştirir ve evrensel tarihin son amacının modern dil, modern hukuk, modern toplumsal kurumlar, modern giyim vb. gibi şeyler olduğunu ileri sürer.³⁷

Bu modernliklerin gerçekleşmesi medeniyetin gelişimine bağlıdır. Modern düşünürlerin medeniyet anlayışları, medeniyet terimine verilen anlamda da görülmektedir. Medeniyet kavramı, (civilisation), barbarlığın zıddı, kültürün zıddı, nazik, terbiyeli ve anlayışlı gibi anlamlara gelmekle beraber Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde egemen olmayı sürdürmek anlamında da kullanılmıştır.³⁸

Dünya tarihinin batı tarihi olduğunu söyleyen Ranke'ye Pozitivistler karşı çıkmışlardır.

³⁵ R.G. Collingwood, a.g.e., s. 139.

³⁶ Kenneth Bock, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", (Çev., Mete Tunçay, Aydın Uğur), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Tom Bottomore, Robert Nisbet, Ankara 1997, s. 51-92.

* Friedrich von Schiller (1759–1805), Alman edebiyatçı ve filozoftur.

³⁷ R.G. Collingwood, a.g.e., s. 141.

³⁸ Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, (Çev., Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1996, s. 28–30.

Avrupa’da evrensel tarih sorunu tartışılırken diğer medeniyetler de aynı sorunla yüzleşmiştir. Her medeniyet, evrenselliği ve evrensel tarihi kendi medeniyetine özgü argümanlarla açıklamıştır. Çalışmamızın master tezi olmasından dolayı Sümer, Yahudi, Hint, Çin ve İslamiyet Öncesi Türk medeniyetlerinde evrensellik ve evrensel tarih sorununun nasıl açıklandığına değinmekle yetineceğiz.

Dünyanın en eski uygarlığı, Dicle ve Fırat ırmaklarının aşağı kıvrımları boyunca Basra Körfezi’ne kadar dayanan düz alüvyon ovası üzerinde uzanan Sümer ülkesinde doğdu.³⁹ Sümer evren tasavvuru bir yanıyla efsane temelli evren tasavvurları içinde yer alırken, diğer yandan tarıma dayalı yapıları, yerleşik, devletli, tapınağın merkezi bir konumda olması ve yazıyı icat edip kullanmaları, insanlığın önceki yaşayış tarzlarından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Sümerler, insanlığın gerçekleştirdiği en büyük devrim olan neolitik devrim sonrasında ve devrin yapısına uygun bir yapıyla ortaya çıkmalarına rağmen, onların evren tasavvuruyla ilişkili düşüncelerinde devrimin izleri gözükmemektedir. Efsane temelli kültürlerde var olan evren tasavvuru model olarak korunmuş, sadece niceliksel değişiklikler ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Kramer, Sümer kozmogonisini üç bölüm olarak ele almıştır. Evrenin yaratılışı, evrenin düzenlenişi, insanın yaratılışı. Sümerlilere göre, evrenin bir başlangıcı vardır. En eski ve ulu bir deniz başlangıç olarak kabul edilmiştir. Denize bir tür ilk neden ve hareket ettiren güç olarak bakmışlardır. Bu eski denizde evren, dünya düzlüğü üzerinde kubbelenmiş yer ve gök birbirine bitişik olarak bulunuyordu. Dolayısıyla gök ve yer Sümer evren tasavvurunda merkezi bir konuma sahiptir.⁴¹

Yaratılıştan bu yana evreni yöneten yasalar vardır. Bu yasalar siyasi, dini ve iktisadi hayata yön verir. Sümer evren modelinin devlet modeline göre biçimlendirildiği göz önüne alındığında, tanrıların evrenle ilişkilerinin, kralın halk ve dünyayla ilişkilerini göz önünde bulundurarak temellendirildiği sonucu kolaylıkla ortaya çıkmaktadır. Sümerlerden sonraki tarihi de bütünüyle etkileyecek olan devlet kurumu da Sümer düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Gök ve yeryüzü devleti olmak üzere iki devlet tarzının olduğu görülür. Gök devleti, tanrıların evreni idaresiyle

³⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev., Alaeddin Şenel), Ankara 1998, s. 27.

⁴⁰ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi I Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 134.

⁴¹ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 135.

ilişkiliden, yeryüzü devleti, merkezinde tapınağın olduğı, surlarla çevrili ve tanrı-kral tarafından yönetilen şehir devletini temsil etmektedir.⁴²

Mezopotamya'daki tarih anlayışı, kutsal kitaplarda olduğı gibi Tanrı'nın büyüklüğüne, her şeyden sorumlu olduğuna ve ondan gelen iyilik ve kötülüğün haklı ve adil olduğuna dayanır. Ama bu tarih için önemli olan olaylardır, Tanrı'nın tarihi icraatları sadece vesiledir. Olay, ortak hatırlamanın öznesidir. Kutsal kitap geleneğinde olay yavaş yavaş çizgilerini kaybeder ve dünya tarihine dönüşür. Mezopotamya'nın tarih anlayışı hala iyilik ve kötülük, merhamet ve gazap arasındaki gidiş gelişin etkisi altındadır. Kutsal kitapların tarih anlayışı, dünya tarihini gittikçe daha radikal biçimde sadece gazap tarihi olarak görür ve tek ve kesin kurtuluş yolu olarak Tanrının dünyasını gösterir ve böylece tarih karşısı hale gelir.⁴³

Sümerler de geçmişte bir altın çağın yaşandığını düşünürler. Sümer altın çağı zulüm işkence ve kavganın olmadığı, yılan, akrep, sırtlan, aslan, vahşi köpek, kurt gibi korkulacak hayvanların bulunmadığı bir dönemdir. Ayrıca tek dil konuşulur, insanların bütün ihtiyaçları karşılanmış, tanrısal kanunlarla yönetilen, güvenliğin tam olduğu evrensel bütünlük gibi, insanların da birliği sağlanmışdır. Altın çağ, Enki'nin Enlil'in üstünlüğünü kabul etmemesi nedeniyle insanlar arasında savaşı sokarak ve çeşitli diller ortaya koyarak insanların anlaşmasını önleyerek sona erdirilmiştir. Tarihsel olayları kaydederek tarihçilikte önemli bir aşama katetmişlerdir.⁴⁴

Yahudi evren tasavvuru yaratma eylemi üzerine kurulmuştur. Tevrat'ta içerilen yaratma fikri diğer evren tasavvurlarından farklı olarak yoktan var etmek anlamını içermektedir. Tanrı yaratma işlemini altı günde tamamlamıştır.⁴⁵

Yahudi tarihi tümüye kutsal tarih olarak yorumlanmaktadır. Çünkü Tanrı, genelde evrene ilişkin eylemleri, özelde insanların kaderlerini belirlemede tam yetkilidir ve olaylara doğrudan karışmaktadır.⁴⁶

Tanrı kendinden başka, evrendeki her şeyi yaratan ve onlara hakim olan ve evreni seçtiğı yönde götüren bir güçtür. Tanrı'nın doğasının gerçek yanları, onun yaratıklarından anlaşılabilir. İradesiyle eylem ve hareketleri belirlediğı gibi onları yok etme gücüne de sahiptir. Fiziki dünyanın yanında ahlak dünyasında da

⁴² Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 138-40.

⁴³ Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, (Çev., Ayşe Tekin), İstanbul 2001, s. 152-53.

⁴⁴ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 147.

⁴⁵ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 159-60.

⁴⁶ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 182.

belirleyicidir. O aynı zamanda adaletin, yasanın ve merhametin de tanrısıdır. Onun bu özellikleri, mükemmel olmayan ölümlüler için örnek teşkil eder. Onun yarattığı güven ortamında, insan isyankar itaatsizlikten barış ortamı yaratma görevine kadar çaba harcayarak, tarihsel süreçte “iyi”nin hakim olmasına çabalar. Onun özellikleri tarihi süreçte ortaya çıktığı gibi, yasa koyucu ve yargıcın görevlerini belirlediğinden, tarihin iyi yönde gidişini belirler.⁴⁷

İsrailoğullarının tarih yazıcılığı da evren tasavvurları çerçevesinde, dünya tarihi niteliği göstermektedir. Tevrat yazarları, yaratılıştan başlayarak insanlığın yeryüzüne dağılışıyla genel bir çerçeve çizmiş ve İsrail kavminin tarihiyle özelleşen bir yapı ortaya koymuşlardır. Voegelin’in dediği gibi çıkış sonrası yazarlarının eğilimi bir dünya tarihi yaratmaktır ve bu eğilimi, İsrail tarihini eleştiri süzgecinden geçirmeden kabul etmişlerdir. Seçtikleri konular, dünyanın ve insanın yaratılması ve tarihsel istekle oluşan gelişmeler ve tanrıyla yapılan anlaşmalarla devam eden süreç tarih anlayışlarının dünya tarihi şeklinde gelişmesine neden olmuştur. Tarih yazıcılığın işlevi, Yaratılış’ta anlatılan hikâyede olduğu gibi, geçmişin Musa öncesi dönemini somutlaştırmaktır. Yaratılış’ta insanlığın büyük çağları ele alınmıştır. Bu çağlar: 1- Adem’le başlayan ilk insanlık 2- Nuh’la başlayan ikinci insanlık 3- İbrahim’im ilk çıkışı 4- Musa’nın ikinci çıkışı. Böylelikle dünya tarihi çerçevesinde İsrail tarihi merkeze konmuştur.⁴⁸

Yahudilerde de hristiyanlarda olduğu gibi, evrene tahsis edilmiş “tarih” sınırlıdır ve dünyanın sonu günahkârların yok edilişi, ölümlerin dirilişi ve ebediyetin zamana galip gelmesiyle çakışmaktadır.⁴⁹

Hintli düşünürler, evrenin ve toplumun düzenlerini ve bireyin yaşama şartlarını, Varuna, Prajapati ve Brahman gibi tanrılarla açıklamışlardır. Varuna, bilinen ilk tanrıdır. Veda metinleri Varuna’yı dünyaya, tanrılara ve insanlara egemen tanrı olarak tanıtır.⁵⁰ Tarih yazıcılığı efsane ve destanların yazıya geçirilmesi ve kroniklerin oluşmasından öteye gitmemiştir. Bu tutumun başlıca nedenleri arasında insan, tarih, bilgi anlayışları sayılabilir.⁵¹

⁴⁷ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 180.

⁴⁸ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 188.

⁴⁹ Mircea Eliade, a.g.e., s. 125.

⁵⁰ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 204.

⁵¹ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 236.

Çinlilerde evrenin oluşumu insanın yaratılışı veya oluşumu gibi evren tasavvuruyla ilgili konular belirsizdir. Çünkü, Çin mitolojisi eksik aksettirilmiştir. Konfüçyüs geleneği eski efsaneleri tarih geleneği içine katmıştır. Çin mitolojisi, eski çağlarda yaşamış kişilerin mitolojilerinden esinlenen belli bir anlayışı ve yönetme sanatını aşlamayı birincil görev saymıştır. Mitolojik konular bilgeler tarafından genel tarih olarak sunulmuştur.⁵²

Çinli düşünürler zaman içinde insanlığın nasıl bir yol izlediği sorununu tartışmışlardır. Bu tartışmalarda iki bakış açısı ortaya çıkmıştır. Bir yanda insanlığın başlangıçta bir altın çağ yaşadığı ve Bilge Kralların da bu çağın insanları olduğudur. Bu anlayış tarihte bir çöküşün yaşandığı düşüncesini de doğurmuştur. Öte yanda ilkel yabaniyetten başlayarak bir gelişme ya da tekamül çizgisini takip eden ilerlemeciler yer almıştır. Birinci anlayışa örnek MÖ II yüzyıl büyük tıp klasığı *Huang Ti Nei Ching Su Wen* insanoğlunun hastalıklara karşı direncinde tedrici bir gerileme olduğunu, dolayısıyla zaman ilerledikçe daha etkili ilaçlara ve tedavilere ihtiyaç duyulduğunu söyleyerek tarihi, antik (shan ku), orta-eski (chung ku) ve yakın (tang chin) çağlar olarak dönemleştirir. İkinci anlayış, *Huai Nun Tzu* kitabının (MÖ 120) bir bölümünün tamamı maddi gelişmelere birçok atıfta bulunarak, en eski zamanlardan beri gerçekleştirilen sosyal değişim ve ilerlemeye ayrılmıştır.⁵³

Çin’de teoloji, metafizik, fizik ve matematik değil, tarih bilimlerin kraliçesidir. Bunu sebepleri ise, düşünce üretiminde yöntem görevi yapması, ahlak eylemlerinin temelini oluşturması, siyasi değerlerin kaynağını teşkil etmesi ve evren tasavvurunun temel unsurları arasında yer almasıdır.⁵⁴

İslamiyet öncesi Türklerde kâinatın bütün tezahürlerinin gök ve yir-sub/v’un (yer-su:yeryüzü) birbirini tamamlayarak oluştuğuna inanır. Türklerin dikotomik kozmolojisi, Zerdüş ve mani dinlerinin dualist görüşünden farklıdır. Zerdüş ve mani dinlerinde bu iki ilke iyilik ve kötülüğün simgesidir. Türkler ise, bu iki ilkeye ahlaki anlam vermemişlerdir. Evrenselci dikotomi denen evrensel iki ilke düşüncesi, doğanın her yönünü kutsal biliyor ve doğa güçleriyle uyum içinde yaşamak ve bu güçlerin kut’unu kazanmakla iyilik haline varılacağını sanıyordu.⁵⁵

⁵² Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 248.

⁵³ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 282.

⁵⁴ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 288-89.

⁵⁵ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s. 19–22.

Türkler göçebe kökenli olmaları nedeniyle, kâinatı silindir gövdeli ve kubbeli bir otağa ya da üstünde otağ veya şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmişlerdi.⁵⁶

Türklerde hükümdar otağı, ordu ve ordu-örgin denen hükümdar ordugahı ve şehri gibi, hükümdar köşkleri ve tapınaklar da kâinatın merkezinde ve kâinat planında sayılıyordu. Bu yapıları özel bir mimarisi vardı. Evrenselci kozmoloji, her alanı olduğu gibi mimariyi de şekillendiriyordu.⁵⁷

⁵⁶ Emel Esin, a.g.e., s. 39.

⁵⁷ Emel Esin, a.g.e., s. 48-49.

I.BÖLÜM

GEÇ DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE

TARİH YAZICILIĞI

1832’de neşredilen ilk Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*’nin birinci sayısında belirtilen ve gazetenin tarihi önemini ve misyonunu belirten önsöz, dönemin tarih anlayışının hala tarihî olayların kronolojik sırada anlatılmasıyla sınırlı olduğunu göstermektedir. Avrupa orduları karşısında alınan yenilgiler, devletin zayıflamasının izahını yapmak üzere Osmanlıları diğer memleketlerdeki gelişmeleri dikkate almaya zorlamıştı. Tercüme eserlerdeki artış Osmanlı düşünürlerinin Batı’nın tarihi ve entelektüel gelişimini ve Bacon,* Locke** ve Montesquieu*** gibi aydınlanma düşünürlerini öğrenmesini sağladı. Bu, büyük ölçüde Osmanlı düşünürlerine yüksek eğitim görevi yapan *Tercüme Odası* ve *Encümen-i Dâniş*’in kurulmasının sonucuydu. Osmanlı toplumunun geçirmekte olduğu çok yönlü değişiklikler sebebiyle, tarih yazımı da değişiklik geçirmiştir. Bu dönemde Osmanlı tarihi, Avrupa tarihinin bir parçası olarak algılanmaya başlanmıştır.⁵⁸

Osmanlı seçkinleri özellikle ilerleme ve pozitif bilimi savunan Avrupalı yazarlara önem veriyorlardı. Descartes,**** Voltaire,***** Condorcet***** ve Turgot Osmanlı entelektüellerinin önem verdiği filozoflardandır. Bilime duyulan ilgiden dolayı 1861 yılında Âlî ve Fuat Paşaların önyak olmasıyla “Cemiyet-i İlmiye-i

* Francis Bacon (1561–1626), İngiliz empirizminin öncülerinden İngiliz filozofudur.

** John Locke (1632–1704), İngiliz empirizminin kurucusu İngiliz filozoftur.

*** Charles Louis de Secondat Montesquieu (1689–1755), Fransız filozoftur.

⁵⁸Betül Başaran Alpugan, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, Osmanlı Ansiklopedisi VIII, Ankara 1999, s. 263.

**** René Descartes (1591–1650), modern felsefenin kurucusu Fransız filozoftur.

***** François Voltaire (1694–1778), Fransız deneme yazarı, tarihçi ve filozofudur.

***** Marquis de Condorcet (1743–1794), Aydınlanma döneminin ünlü düşünürlerindendir.

Osmâniye” kuruldu ve Mecmua-i Fünun adlı dergisi yayımlanmaya başlandı. Bu dergide Aydınlanma çağı filozoflarının fikirleri geniş yer buluyordu.⁵⁹

XIX. yüzyıl ortalarında, kurumlaşma çabaları ile birlikte Avrupa’dan çeviriler de yapılmıştır. Edebiyat ve tarih alanında daha çok Fransız kaynakları kullanılmıştır. 1860 ve 1870’lerde bir yandan Voltaire, Fenelon, Racine, Volney çevirileri yapılırken bir yandan da, Victor Duruy’un *General History of the Middle Ages* adlı eseri Ahmed Tevfik (Bilge) tarafından *Tarih-i Mücmel-i Kurûn-ı Vustâ (1871–72)* adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir. Fransa’nın o zamanki Maârif Nâzırı ve aynı zamanda bir tarihçi olan Victor Duruy bu yıllarda Osmanlı Devleti’nin eğitim alanındaki reformlarını denetlemek için İstanbul’a gelmişti. Diğer sosyal ve teknik alanlarda olduğu gibi tarihin eğitimi ve yazımı da Fransız uzmanların gözetimi altındaydı ya da o sırada Türkçe’ye çevrilmiş bulunan Fransız tarihçilerinin çalışmalarının etkisinde kalmıştı.⁶⁰

Bu dönemde Şânizâde (1711–1804), Ahmed Cevdet Paşa(1823–1895), Namık Kemal (1840–1888), Ahmed Vefik Paşa (öl.1891), Ahmed Midhat Efendi (1844–1912), Mizancı Murad (1854–1917), Süleyman Hüsnü Paşa (1838–1892), Abdurrahman Şeref (1853–1925), Necip Asım, Ahmed Refik gibi tarih alanında önemli eserler yazan bazı önemli Osmanlı entelektüelleridir.

1819’da vakanüvis tayin edilen Şânizâde Atâullah Efendi* bir doktor olduğu gibi Arapça, Farsça, Latince, Yunanca, Fransızca, İtalyanca dillerine vâkıf olan ve Batı kaynaklarından faydalanan bir müelliftir.⁶¹

Şânizâde’ye göre tarih, ya gerçekte meydana gelen hâdiselerden ya da gerçek olmayan hikâyelerin zapt ve naklinden ibarettir. Tarihi ikiye ayırır. Peygamberlerin mucizelerini, evliya ve kerâmet sahiplerinin menkıbelerini anlatan *Tevârih-i Mukaddes*, geçmiş devlet, millet ve toplulukların mizaç ve olaylarını anlatan *Tevârih-i Âmm* ya da umûmî tarihlerdir.

Şânizâde tarihin faydasını, insana yükümlü olduğu şeyleri ve hukukunu öğretmesi ve anlatması olarak değerlendirmektedir.

⁵⁹ Büşra Eranlı, a.g.e., s. 59-60.

⁶⁰ Büşra Eranlı, a.g.e., s. 61.

* Atâullah Mehmed Şânizâde, Kasım 1819’da vakanüvis olmuştur. II. Mahmud’un cülûsuyla başlayıp 1820 yılı olayları ile biten dört ciltlik Osmanlı Tarihi yazmıştır. 1826’da Yeniçeriliğin kaldırılışı sırasında Tire’ye sürülmüştür.

⁶¹ Nejat Göyünç, “Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü”, *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara 1977, s. 243.

Şânizâde için yazılı kaynaklar çok önemlidir. Tarih bilgisinin sağlıklı olması için kuvvetli delillere bağlanması gerekir. Deliller de üç çeşittir ama daha sonra Mısır ehrâmlarını da delillere eklemiştir. Birinci delil, Bâbil memleketinde 1900 sene boyunca süren gökyüzü katmanlarının gözlem sonuçlarının toplanarak aktarılması, ikinci delil, Milattan 2150 sene önce Çin’de güneş tutulmasının en iyi gözlemlendiği yer olması bakımından hey’et ilmince güvenilirliğinin belirtilmesi ve üçüncü delil ise, heykel ve temsîlî resimlerin de tarih araştırmalarına katkılarının olabileceğini ifade eder.

Şânizâde dönemin tarih metodolojisindeki gelişmelerin de farkındadır. O, zamanın ileri gelen tarihçilerinin takip ettikleri metodu belirtirken; bir devletin saltanatı, hükümet tarzı, kanunları, âdetleri, ticareti, ziraatı o devletin halk yığınlarının ve milletin inceden inceye araştırılmasının ve bunların etraflıca düşünülerek tarih yazılımına başlanması gerektiğini ifade eder. Şânizâde tarihçilerin matematik, geometri, fizik ve askerlik alanlarındaki tarihleri de bilmesi gerektiği düşüncesindedir. Ayrıca, Şânizâde’ye göre, tarihçilere düşen vazifelerden birisi de kendi devlet ve milletin tarihine ayırdığı tafsîlâtın aynısını başka milletlerin tarihine ayırmamalıdır.

Tarih’in kollarından biri de “tevârih-i sanâyi” olduğunu belirterek sanayileşmenin ülke ekonomisi için önemini kavradığını ortaya koymaktadır.⁶²

Son olarak Şânizâde’nin bildiği çok sayıda yabancı dille -Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca, Latince ve Yunanca⁶³ - dünyadaki tarih yazıcılığı alanında meydana gelen gelişmeleri takip ettiğini, en azından haberdar olduğunu söylemek, Tarih’inin mukaddimesinde bunun izlerini görmek mümkün olsa da, tam anlamıyla bu alandaki yenilikleri eserine uygulayamamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı tarihçiliğinin gelişimine bir nebze de olsa katkıları olduğunu ve kendisinden sonra eser vermiş tarih yazıcılarının zihninde yeni yaklaşımların doğmasına yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁴

Ahmed Cevdet Paşa,⁶⁵ geç dönem tarih yazıcılığında önemli bir yere sahiptir. Tarihçilerimiz Ahmed Cevdet Paşa hakkında farklı görüşlere sahiptir. Bazı

⁶² Çetin Akyurt, “Şani-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri”, *Türk Yurdu* 148–49, Aralık 1999, Ocak 2000, s. 558–60.

⁶³ Zeki Arıkan, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri* 28–29 Mayıs 1990, İstanbul 1991, s. 85.

⁶⁴ Çetin Akyurt, a.g.m., s. 570.

⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 443–450; M. Cavid Baysun, “Cevdet Paşa”, *Türkiyat Mecmuası* 11, İstanbul 1954, s. 213–230.

tarihçilerimiz Ahmed Cevdet Paşa'nın eski ve bazıları da gelenekçi tarzda⁶⁶ eserler verdiğini söyler. Bir tarihçimiz, Ahmed Cevdet Paşa'nın müverrih olarak tarihçiliğimizin eski devresiyle yenisi arasında önemli bir geçiş halkası olduğunu ifade eder.⁶⁷ Diğer bir tarihçimiz de Ahmed Cevdet Paşa'nın vekayinâme geleneğini aştığını söylerken⁶⁸ başka bir tarihçimiz de tarihî belgeleri yorumlama ve değerlendirme bakımından, modern tarihçiliğin önderliğini yaptığını iddia eder.⁶⁹

Cevdet Paşa için Tarih, “geçmişte yaşayan insanlara ait olayları ve güzellikleri anlatan, devlet adamları ve halka geçmişin sırlarını gerektiği gibi öğreten, halkın yararına yeni düşünceler ortaya koyan ve üst tabakanın da beğenip birçok faydasının olduğunu kabul eden bir fendir.” Bu tanımdan sonra faydacı bir anlayışla, insanların hayvanlardan farklı olarak cemiyet halinde birbirleriyle yardımlaşarak bir medeniyet kurabileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca Cevdet Paşa, medeniyetin de en üst mertebesinin devlet ve saltanat olduğunu ve bu gelişimi de Tarih biliminin sağladığını belirtmiştir.⁷⁰ Cevdet Paşa, tarihin faydalarını saymakla bitiremez. O'nun bir ifadesi de şöyledir: “Tarih, devletlerin düzenlerini korumasını sağlar, eski usullerin günümüzde ortaya çıkan durumlara uygulanmasından çok fayda görüleceğinden bazı ilim adamları, tarih eğitimini gerekli görür.” şeklinde açıklaması ile en önemli faydasını bir kez daha vurgulamış olur.⁷¹

Tarih-i Cevdet'in ilk sayfasında, bazı insanların maziden aldığı öğretici, düzenli, verimli ve gerekli bilgiler ile başarılı işler yaptığı belirtilmiştir. Cevdet Paşa'ya göre, eldeki bilgilerle, geçmişten bugüne gelip olayların asıl sebepleri keşfetme yeteneğine sahip olanlar saygı değerler. Saygı değerliliği bir bakıma, geçmişin hesabını görerek geleceğe yönelme bilinci olarak tasvir etmiştir.⁷²

Cevdet Paşa eserinde tarih yazıcılığını üç esasta düşünmektedir. Birincisi, tarih yazıcılığı ile yazma sanatının (fenn-i inşâ) birbirinden farklı olduğu, ikincisi, günlük

⁶⁶ Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat'ın 100.Yıl Münasebetiyle Kitaptan Alınmış Ayrı Baskı*, İstanbul 1940, s. 21; Ercüment Kuran, “Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Türkiye Günlüğü* 42, Eylül/Ekim 1996, s. 113.

⁶⁷ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27–28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 114.

⁶⁸ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001, s. 45.

⁶⁹ Yücel Özkaya, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih'inde Arşiv Belgelerini Kullanış ve Değerlendirişi”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27–28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 145.

⁷⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, Dersaadet 1309, s. 15.

⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 17.

⁷² Ayhan Bıçak, “Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci”, *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s. 21.

(rûznâme) ya da yılda bir kere tekrar eden olayların tarihte yerinin olmadığı, çünkü bunlar yararlı bilgiler içermez ve tarihî olayların nedenlerini kavramaya yardımcı olmaz, üçüncüsü ise, tarih yazarken yansız ve tarafsız yazılması gerektiğidir. Bu üç noktanın ortak özelliği ise, hiçbirini yerine getirmeyen (ve getirmeye çalışmayan) geleneksel vakanüvisliğe karşı bir tavır olmasıdır. Bu koşulların temelinde ise, faydacı anlayış vardır. Bu faydacı anlayış, Cevdet Paşa ile Namık Kemal'in vakanüvislerle paylaştığı ortak bir yöndür.⁷³ *Tarih-i Cevdet*'te katı bir nedensellikten de bahsedilemeyeceği Cevdet Paşa'nın belirli bir olayın belirli koşullar altında farklı sonuçlanabildiğine dair birçok ihtimali gözden geçirdiği yerlerde açıkça görülür. Tarihî nedenselliğin felsefî açıdan pek de masum olmadığı göz önünde tutulursa, katı bir nedensellik kabul edildiğinde ya Allah'a yer kalmaz ya da O'nu nedenlerle özdeşleştirmek gerekir. Cevdet'e göre, Allah olaylar için "sıradan nedenleri" hazırlar. Tarih bilimine düşen görev de bunları analiz etmektir.⁷⁴

Ahmed Cevdet Paşa, tarihi dönemlere ayırırken İslam'ın doğuşunu esas almış ve İslamiyet'ten önceki dönemi "eskiçağ", sonraki dönemi de "yeniçağ" olarak isimlendirmiştir. "Yeniçağ"ın da matbaanın icadıyla ikiye ayrıldığını söyler. Avrupalı tarihçilerin yaptığı tarih taksimini kabul etmez.⁷⁵ Osmanlı Tarihi'ni dönemlere ayırırken de Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*'de kullandığı tarihi yüzyıllık dönemlere ayırma metodunu kullanmıştır. Bu şemayı İbn Haldun'un* öğretisinden devletlerin gelişimine ilişkin aldığı bazı özellikleri ekleyerek anlamlandırmıştı. Sonuç olarak, gençlik, olgunluk ve çöküşten oluşan devletler teorisi yapının iskeletini oluşturmaz; ana yapı, yüzyılların art arda sıralanmasıdır. Böylelikle zorunlu bir son düşüncesi de ortadan kaldırılabilirdi.⁷⁶

Osmanlı uyrukları arasında din, dil, ırk ayrımı yapmadan herkesi "Osmanlı vatandaşı" kabul eden Osmanlıcılık anlayışı bu dönem tarihçiliğini etkilemiştir. Namık Kemal'in tarihle ilgili eserlerinin bu yönünü de dikkate almak gerekir. Namık Kemal

⁷³ Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, (Çev., Meltem Arun), İstanbul 2000, s. 154.

⁷⁴ Christoph K. Neumann, a.g.e., s. 161-62.

⁷⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* IV, (Çev. Cavid Baysun), Ankara 1991, s.242; Harun Anay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s. 76; Kemal Sözen, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 41.

* İbn Haldun (1332-1406), dünya tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l-İber* adlı eserinin önsözü olan Mukaddimesi ile meşhur olmuştur.

⁷⁶ Christoph K. Neumann, a.g.e., s. 182.

için tarih, bir çıkış noktasıdır. Çökmeye yüz tutmuş bir imparatorluğa yeni bir ruh vermeyi, toplumu çağdaş bir düşünce yapısına kavuşturmayı amaçlamıştır.⁷⁷

Namık Kemal'e* göre, "Tarih, geçmişten geleceğe taşınan haberlerdir. Görünüşte hikâyeden ibaret zannedilen fakat gerçekte devlet yönetimine en çok yardım eden bir bilimdir."⁷⁸ Burada birçok Osmanlı müellifinin de kabul ettiği gibi devlet yönetimine en büyük katkıyı tarihin sağlayacağı görüşünü vurgular. Namık Kemal'e göre tarih devlet adamları için başvuru kitabı olma özelliğinin yanında milletin fertleri için de önemli olmalıdır: "Tarih, sadece devlet adamları için değil, halk için de gereklidir. Sünnet, icmaa, siyer-i nebî ve geçmiş dönem olaylarını anlattığı için Müslümanların tarih eğitimi almasının vâcib olduğu söylene abartılmamış olur. Günümüzde Tarih'in herkes için gerekli olduğu anlaşılmıştır."⁷⁹

Bu konuda Namık Kemal, dönemin diğer tarihçilerinden ayrılır, Tarih'i cemiyete mal etme eğilimi içerisindedir.

Namık Kemal'e göre, medenî cemiyette duraklama olmaz, terakki olmadan cemiyetler kısa bir süre hayatta kalabilir ebediyen varlığını devam ettiremez. Tarih, cemiyet için yol haritasıdır, terakki için tarihten başka araç yoktur.⁸⁰

Namık Kemal, tarihin eğitim içerisindeki önemine dikkat çekmiş, İmla ve Hesap dersleri gibi ibtidâî okullarda tarihin de müfredatta yer almasını takdirle karşılamıştır. Tarihin ahlakî değerlerin öğretilmesi ve "ferd" in terbiye edilmesindeki rolünü de fark etmiştir.⁸¹

Tarih yalnız düşüncelerin aydınlanmasına değil, vicdânın temizlenmesine de hizmet eder. İnsanı ahlâken kemâle erdendir. Çiçeron, tarihi hayat öğretmeni olarak tanımlar. Guizot, insan için milletini hakkıyla sevmekle tarihini bilmenin eşdeğer olduğunu söyler. Namık Kemal de aynı görüşleri paylaşmaktadır.⁸²

Tarih, insanla birlikte oluştuğundan insansız düşünülemez. Tarihin her noktasında canlı, etkiyen, kurucu güçlerle donatılmış, her etkiye karşı uyanık bir ruh

⁷⁷ Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", Tanzimattan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi 4, İstanbul 1986, s. 1587.

* Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", İslam Ansiklopedisi IX, 1972, s. 54-72.

⁷⁸ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi I*, İstanbul 1326, s. 3.

⁷⁹ Namık Kemal, a.g.e., s. 9-10.

⁸⁰ Namık Kemal, a.g.e., s. 4-5.

⁸¹ Namık Kemal, a.g.e., s. 10.

⁸² Namık Kemal, a.g.e., s. 12-13.

bulunmaktadır. Bu ruh, insandır. Tarih, hayattan başka bir şey değildir. Hayat özü gereği, tarihle bir ve aynı şeydir. Böylece “birey” tarihin baş aktörü haline gelmiştir.⁸³

Namık Kemal, insanı tarihî varlık olarak görür, millet olma bilincinin de tarihi bilerek kazanılabileceğini savunur. Bu ideali için de “aydınlanmış insan” tipi yaratmak ister: “İnsan fizikî gücüyle çok büyük bir taşı yerinden kaldıramaz; fakat, mânevî gücü ile dünyayı değiştirmiştir. İsterse denizi karaya, dağı sahrâya dönüştürebilir. Doğa güçlerini kendi hizmetinde kullanabilir.”⁸⁴

Aydınlanma düşüncesinin mekanikçi yönüne önem vermeyen Namık Kemal, bilakis sezgi ve duygu üzerinde önemle durmuştur. Siyasi görüşlerinde rasyonalizmden etkilenirken, kültürel meselelerle ilgili tartışmalarda akıldan ziyade duygular üzerinde durmayı tercih etmiştir.⁸⁵

İkincisi, doğayı mağlup edebilecek kadar güçlü ve tarihin yönünü değiştirebilecek kadar irade sahibi “aydınlanmış insan”, Osmanlı Devleti’ni çöküşten kurtarabilirdi.

Kemal’e göre, ilerleme fikri, her toplumun dinamik hareketinin bir parçası idi ve fertlerin ilerlemeye doğal olarak yetenekli oluşlarını yansıtıyordu. Ayrıca Namık Kemal, ilerlemenin tersine çevrilemez olduğuna inanıyordu; saatin akrep ve yelkovanı gibi geriye döndürülemezdi. Namık Kemal’e göre, Batı’da ortaya çıkan ilerleme fikri, Avrupa’da 1850’den önceki iki yüzyılda meydana gelen gelişmelerin sonucuydu. İlerleme fikrinin en önemli sonucu topluma “dayanıkl bir düzen” getirmiş olmasıydı. İlerlemenin yolu, kanunları, hurafelerden ayırmak, ilmi, “deney ve tûmdengelim” üzerine kurmaktır. Namık Kemal, Britanya’nın birçok alandaki üstünlüğünü ilerleme düşüncesinin kurumlaşmasına bağlamaktadır.⁸⁶

İrade sahibi ve tarihin ürünü olarak insan, tarihi koşullar içerisinde belli bakış açıları, zihniyetler, çıkarlar, amaçlar ve değerlerin güdümünde düşünür ve üretir, ürettikleri ve düşündükleri tarih içerisinde değişir ve dönüşüme uğrar, zaman içerisinde bir defa gerçekleşir ve tekrarlanmaz.⁸⁷

⁸³ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 167.

⁸⁴ Namık Kemal, a.g.e., s. 17.

⁸⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev., Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), İstanbul 1996, s. 361.

⁸⁶ Şerif Mardin, a.g.e., s. 354-55.

⁸⁷ Doğan Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I*, İstanbul 2002, s. 156.

Namık Kemal, tarihi, siyasi hedeflerine ulaşmak için bir araç olarak kullandığı gibi, mazinin “altın şahsiyetler”ini “şimdi”ye taşıyarak Batı karşıtı “İslam birliği” ideolojisinin sözcülüğünü yaparak topluma moral vermeyi amaçlamıştır.

Namık Kemal, Salâhaddin Eyyûbi Biyografisi’nde yeni bir tarihî gerçek inşa etmeye çalışırken “olan”dan çok “olması gereken”i resmederek “ideali tarihîleştirmeye” çalışmıştır. Salâhaddin Eyyûbi’yi mahallî ve tarihî bir Müslüman hükümdar olmaktan çıkararak modern İslam ümmetinin ortak paydası haline getirmek istemiştir.⁸⁸

Namık Kemal’in bu eserinden sonra Salâhaddin Eyyûbi Osmanlı entellektüelleri ve toplumu nazarında İslam tarihinin en popüler şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Bu açıdan Biyografi, popüler tarihçiliğin bir örneğini sunar. Yarım asırdan kısa bir sürede tarihçilerin Salâhaddin Eyyûbi’ye ilgisi arttı ve modern İslam ümmetinin “resmî mit”i haline gelmiştir.⁸⁹

Namık Kemal, İslam ulemâsının hadis-i şerifleri naklederken kurdukları “râvîler zinciri”ni medeniyetin ilerlemesine rağmen Avrupalıların “doğru bilgi”ye ulaşmak için böyle bir metod geliştiremedikleri⁹⁰ şeklindeki yaklaşımıyla doğru bilgiye ulaşma konusunda İslam tarihçilerinin daha titiz olduğunu savunur. Ayrıca İbn Haldun’u Hikmet-i Tarih’in kurucusu olarak kabul eder.⁹¹

Namık Kemal, dilimizde eksiksiz olarak Osmanlı Devleti’nin tarihini anlatan ve Osmanlı Devleti’nin ilişkide bulunduğu milletlerle ilgili kitapların olmamasını eleştirmektedir. Ayrıca bu eleştiri yazdığı Osmanlı Tarihi’ne de bir gerekçe olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹²

Ahmed Vefik Paşa⁹³ 1863’te *Dâru’l-fünun*’da ilk kez Hikmet-i Tarih, bugünkü ifade ile, tarih felsefesi dersi vermiştir. Ahmed Vefik Paşa, tarihi, görünen dünyada meydana gelen ve geçmiş günlerin bilgisi ile öğrenilen olaylar olarak tanımlar. Hikmet ise, insanoğlunun düşünme faaliyeti sonucunda ortaya çıkan ameliyât-ı zihniyedir. Tarih felsefesi ise, olayları sebep sonuç ilişkisi içerisinde düşünerek silsile halinde

⁸⁸ Gültekin Yıldız, “Nâmık Kemal’in “Salâhaddin Eyyûbi” Biyografisi: Öncü Bir Pan-İslamist Metnin İnşasına Dair Bazı Gözlemler”, *İlmi Araştırmalar* 6, İstanbul 1998, s. 282.

⁸⁹ Gültekin Yıldız, a.g.m., s. 283-87.

⁹⁰ Namık Kemal, a.g.e., s. 19.

⁹¹ Namık Kemal, a.g.e., s. 21.

⁹² Namık Kemal, a.g.e., s. 22-23.

⁹³ Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, *DİA* 2, İstanbul 1989, s. 143-157.

adım adım ilerleyerek anlatmaktadır.⁹⁴ Bu tanımlardan Ahmed Vefik Paşa'nın "değişim" konusundaki fikirlerinin ipuçlarını yakalamaktayız. Olayların adım adım anlatılması, tarihî sürecin de aşama aşama ilerlediğini gösterir. İbn Haldun'un tarih görüşünden farklı olarak "ilerleme" anlayışının etkilerini görmekteyiz.

Ahmed Vefik Paşa, her milletin kendine ait bir takvimi olduğunu ve her milletin kendisi için önemli olan olayı başlangıç olarak kabul ettiğini kendisinin de Hicret Olayı'nı esas aldığını söyler.

Ahmed Vefik Paşa, tarihi Hicret Olayı'nı esas alarak ikiye ayırmıştır. Fıtrattan Hicret'e kadar geçen elli altı asrı, ezmine-i mütekaddime, Hicret'ten yaşadığı zamana kadar geçen on üç asrı ise ezmine-i müteahhire olarak isimlendirmiştir.⁹⁵

Ahmed Vefik Paşa, ezmine-i kadimeyi de fasl-ı ûlâ, fasl-ı sâni, fasl-ı sâlis, fasl-ı râbi-i inhitât adı altında dörde ayırmıştır. Hz. Âdem'in yeryüzüne gönderilişi, Tufan olayı, yazının kullanılmaya başlanması, Asuriye Devleti'nin yayılması ve yıkılışı fasl-ı ûlâ döneminin, döneminin; Keyâniyân Devleti'nin yayılışı ve İskender tarafından durdurulması, fasl-ı sâni döneminin; Roma'nın kuruluşu, İskender'in ölümü, İsa'nın doğumu fasl-ı sâlis döneminin; Roma'da imparatorluğun kurulması fasl-ı râbi-i inhitât döneminin önemli olayları olarak kabul etmiştir.⁹⁶

Ezmine-i müteahhire dönemini yine fasl-ı evvel-i şebâbî, fasl-ı sâni-i nemevî, fasl-ı sâlis-i istivası ve fasl-ı râbi-i inhitâtı olarak dört döneme ayırmıştır. İslamiyet'in Türkistan, Hindistan ve Avrupa'ya yayılışı, barbar kavimlerin Avrupa'yı istilas, fasl-ı evvel-i şebâbî döneminin; halifeliğin ikiye ayrılması, papaların Avrupa'da nüfuzunu artırması, derebeylerin ortaya çıkması, fasl-ı sâni-i nemevî döneminin; haçlı seferleri, imparatorluğun Almanya'ya geçmesi fasl-ı sâlis-i istivası döneminin; Timur istilas, Rönesans ve Reform olayları da fasl-ı râbi-i inhitâtı döneminin önemli olaylarıdır.⁹⁷

Ayrıca Ahmed Vefik Paşa, Rönesans ve Reform olaylarını Avrupa'da vahşeti sona erdirip medeniyetin ortaya çıkmasını sağlayan önemli gelişmeler olarak yorumlamaktadır. Ezmine-i müteahhire döneminin, ezmine-i mutavassıta olarak da

⁹⁴ Ahmed Vefik Paşa, *Hikmet-i Tarih*, Dârü'l-fünun'da verdiği Hikmet-i Tarih dersinin hulasasıdır. (Basım yeri ve yılı belirtilmemiştir.), s. 2-3.

⁹⁵ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 7-8.

⁹⁶ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 8-11.

⁹⁷ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 11-13.

isimlendirildiğini, ezmine-i mutavassıttan sonrasının ise cedîde ve muahhare olarak adlandırıldığını söylemektedir.⁹⁸

Ahmed Vefik Paşa, Ezmine-i cedîde olarak adlandırılan dönemi de fasl-ı evvelîn, fasl-ı sâni, fas-ı sâlis ve fasl-ı râbi adı altında dörde ayırmıştır.

Fasl-ı evvelîn dönemi içerisinde Matbaanın icadı, İstanbul'un fethi ve Kolomb'un Amerika kıtasını keşfi meydana gelmiştir. Doğuda şia mezhebi batıda da Protestanlık yayılmış, Osmanlı Devleti ve İspanya'nın güçlenmesi ile de medeniyet gelişip kökleşmiştir. Fasl-ı sâni döneminde ise, Tatarlar Çin'e girmiş, sırasıyla doğuda Hindistan, Avrupa'da ise Fransa ve Hollanda devletleri güçlenerek birbirleriyle rekabet etmişlerdir. Fasl-ı sâlis döneminde ise, Napolyon Savaşları ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşu gerçekleşti. İngiltere denizlerde güçlendi ve son olarak Vak'a-yı Hayriye meydana geldi. Fasl-ı râbi dönemi ise, içinde yaşadıkları dönemdir.⁹⁹

Ahmed Vefik Paşa, tarihin medeniyetin gelişmesi ile her zaman iyiye doğru gittiğini düşünmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın bu düşüncesini Osmanlı tarihini dönemlendirmesinde de görmekteyiz. Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmânî* adlı eseri rüşdiyelerde ilk Osmanlı tarihi ders kitabı olarak okutulmasının yanında, Osmanlı tarihini dönemlere ayırması konusunda da sonraki Osmanlı tarihlerine de model olmuştur. Mükrimin Halil Yinanç, Ahmed Vefik Paşa'nın Osmanlı Tarihi'ni teşekkül, terakki, tekâmül ve inhitât şeklinde dörde ayırırken Ömer Faruk Akün ise, Vefik Paşa'nın Osmanlı tarihini, Osman Gazi'nin ecdâdının Moğol istilasından kaçarak Horasan'dan Anadolu'ya gelişle başlattıktan sonra, kuruluş, büyüme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağı olmak üzere altı döneme ayırdığını söyler.¹⁰⁰ Burada dikkatimizi çeken nokta, ilerlemeci tarih anlayışı ile dönemlendirmenin yapılmış olması ve devletin topraklarının genişleyip daralmasının da dönemlendirme üzerinde etkili olmasıdır.

Ahmed Vefik Paşa'ya göre, tarih-i kadîm kitaplarında kaynaklar dörde ayrılır. Birincisi; semavi kitaplardan nakledilen bilgiler, ikincisi; kadim milletlerden özellikle de Yunanlı müelliflerden nakledilen rivâyetler, üçüncüsü; ezmine-i mutavassıttada şark

⁹⁸ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 13.

⁹⁹ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 13-14.

¹⁰⁰ Mükrimin Halil Yinanç, a.g.m., s. 5; Ömer Faruk Akün, aynı madde, s. 152; Erhan Afyoncu, "Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 4, İstanbul 2001, s. 114; Zeki Arıkan, a.g.m., s. 1588; Oğuzhan Alpaslan, "Ahmed Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Tarih Metodolojisi Kitabı Hikmet-i Tarih", *Muhafazakâr Düşünce* 7, Kış 2006, s. 209.

müelliflerinin eserlerinde anlatılan halk ağzıyla yazılan destan ve efsaneler ve kadim dönemden bahseden hikâyeler, şahnâmeler, dördüncüsü ise, her yerde özellikle de Cezire, Şam, Mısır, İran ve Yunan’da yapılan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan arkeolojik buluntulardır.¹⁰¹

Batılılaşma eğilimi, Batı’dan gelen yeni fikirlerin halka yayılması halini aldı. Münif Paşa ile başlayan Suâvi ile devam eden ansiklopedik bilgi verme çabası halkın okuma merakını artırdı. Halkın bu yeni eğilimi meşrutiyetçilerin hürriyet ideolojisine tepkisi ile birleşti. Sınırsız hürriyetin Osmanlı Devleti’nin devamlılığını tehlikeye düşüreceği düşüncesi, toplumsal hayatta disiplin ve ahlakilik; ekonomide tekellecilik ve devlet himayesi anlayışını da beraberinde getirdi. Özellikle II. Abdülhamit dönemi devlet adamları ve maârif çevresini etkisi altına alan bu düşüncelerin halka anlatılmasında Ahmed Midhat Efendi’nin büyük rolü olmuştur.¹⁰²

Hilmi Ziya Ülken’e göre, Türk fikir hayatında ilk kez Ahmed Midhat Efendi, Batı’nın felsefî problemleri üzerine düşünmeye başlamıştır. Gençlik yıllarında materyalizm ve pozitivizme ilgi duysa da daha sonraki yıllarda spiritüalizme yönelmiştir. Buna paralel olarak İslam ahlakı ve doktrinine bağlı kalmıştır.¹⁰³

Ahmed Midhat Efendi,¹⁰⁴ birçok konuda olduğu gibi tarih alanında da eserler yazmıştır. Büyük boy, iki cilt ve Osmanlı tarihi ağırlıklı *Mufasssal Kurûn-ı Cedîde Tarihi*, küçük boy, iki cilt *Tarih-i Umûmî*, on dört cilt ve Avrupa tarihi ağırlıklı *Kâinat* adlı eserleri, dünya tarihi denilebilecek eserleridir.

Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal*’ın “İfâde-i mahsûsa-i müellif” bölümünde insanoğlunun hayatını ileriye doğru uzatma imkânı elimizde olmamasına rağmen mâzîye doğru uzatmak ve insanı binlerce sene yaşatma imkânının ancak tarihle olabileceğini söyler. Tarihin insana verdiği hayat, sadece yiyip içmek, yatıp kalkmaktan ibaret değildir “fünun ve maarif”i insana kazandıran bir hayattır. Her “fen ve sana‘at”ın tarihle bir bağı vardır. Her keşif ve icat ne kadar “terakkiyât ve tahavvûlât” görmüş ve günümüze nasıl gelmişse bunları tarihin yardımıyla öğrenebiliriz.¹⁰⁵

¹⁰¹ Ahmed Vefik Paşa, a.g.e., s. 14-15.

¹⁰² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1998, s. 112.

¹⁰³ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 115.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Orhan Okay, “Ahmed Midhat Efendi”, DİA 2, İstanbul 1989, s. 100–103.

¹⁰⁵ Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde I*, İstanbul 1303, s. 2.

Ahmed Midhat'a göre, medeniyetle tarih arasında çok sıkı bir bağ vardır. İnsanlarda medeniyetin olmadığı dönemlerde doğal olarak “sicil-i terakkiyât-ı medeniyet” demek olan tarihin de olmadığını söyler. Bundan dolayı başlangıçta “terakkiyât-ı beşeriye”nin keyfiyeti yazılamadığından karanlık içinde kalmıştır. Ondan sonra yavaş yavaş “terakkiyât-ı medeniye” geliştikçe tarih de yavaş yavaş tekemmül etmiştir.¹⁰⁶ Ahmed Midhat, medeniyetin imar, inşâ ve tâmir olduğunu düşünmesine rağmen tahrip sonucu nasıl meydana geldiğine hayret etmektedir. İnsanlık tarihini bir anlamda “negatif” okuyarak ciddi çelişkilere düşmüştür. Ahmed Midhat'a göre, bir ülke başka bir ülkeyi bayındır hale getirmek için işgal ettiğini söylese de bu mümkün değildir. Yüz senede kurulan bir şehir birkaç saat içerisinde yok edilebilmektedir. Bir insanın yetişmesi kırk yılı alırken bir kurşunla öldürülebilmektedir. Bu kural hemen her şey için geçerlidir. Doğa tahribi kolaylaştırmış, tamiri zorlaştırmıştır. Bu doğanın değişmez bir kuralıdır. Bu kurala göre, insanlığın bugünkü medeniyete ulaşamaması lazımkən tam tersi olmuş insanlık ilerlemiştir. Ahmed Midhat, insanlık tarihinin de tamir fikrini tahrip fikrinde arayarak ve birbirinin evini yıkarak bütün dünya tek bir vatan ve bütün insanlık bir “aile” haline geleceğini ve bundan sonra da yıkımın olmayacağını düşünür.¹⁰⁷ İnsanlığın bir aileye dünyanın da bir köye dönüşeceğini düşünmesi, günümüz globalizminin ipuçlarını verir. Aslında Ahmed Midhat'ın bu fikirleri topluma “disiplin” ve “düzen” fikirlerini kazandırma, radikal değişimleri kabul etmeyerek değişimin yavaş yavaş bir bakıma devlet kontrolünde olmasını sağlama düşüncesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde de tarihi “medeniyet-i nev-'i beşerin terceme-i hâli” olarak tanımlamış ve bir devrin tarihini doğru ve tarafsız yazabilmek için o devrin insanları öldükten sonra yazılabileceği anlayışının “istibdat devri”ne ait olduğunu oysa II. Abdülhamit'in bir fermanla kendisine Osmanlı tarihi ile ilgili bir eser (*Üss-i İnkılâb*) yazmasını, bu eserin hem gelecek nesillerin hem de günümüz insanların intibah ve istifadesine sunulmasını, beğenilmeyecek olayların da anlatılmasını istediğini söyler. Ahmed Midhat, bu eserinde yakın geçmişteki olayları özellikle de 1294–95 (1878–79) yıllarını inkılâb devri olarak kabul ettiğinden Kırım Muharebesinden cülûs-ı hümayuna (II. Abdülhamit'in tahta geçmesi) kadar olan

¹⁰⁶ Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 13.

¹⁰⁷ Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul 2006, s. 161–163.

dönemi anlatmıştır.¹⁰⁸ Ahmed Midhat'ın bu durumdan memnuniyetini belirterek eserini yazması iktidar güdümlü tarih yaklaşımının bir örneğini vermektedir.

İlerlemiş milletler tarihe çok önem vermelerine rağmen biz tarihe önem vermedik. Birçok fünunda olduğu gibi fenn-i tarihte de geri kaldık. Eski müelliflerimiz tarih adı altında birçok eser yazılmıştır. Bunların içerisinde *Müneccimbaşı Tarihi*, umûmî; *Naimâ Tarihi* ise husûsîdir. Bu kitaplar tarih kitabından çok “terâcim-i ahvâl” kitaplarıdır. Olayların sebep ve sonuçları da anlatılmaz. Bu sebepten dolayı bu kitaplar, “hikmet-i tarih”e hizmet etmez. Olayların sebeplerini anlatacakları yerde “bihikmet-i teâlâ” ile geçiştiriyorlar.¹⁰⁹

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, bizde tarihin asıl sûret-i fenniyesini almaya başlaması Kâtip Çelebi ile başlar. Bir papaz ile anlaşarak Avrupa tarihini yazmaya başlaması bir “mebde-i terakki” olmuştur. Ondan sonra Asım, vekâyî-i selimiyeyi muhâkemeli ve husûsî tarih olarak yazmış, Cevdet Paşa da Osmanlı tarihini yeni usûle göre yazarak fenn-i tarihin gelişimine hizmet etmişlerdir. Bununla beraber Ahmed Midhat'a göre, Murad Bey'in (Mizancı Murad) mekâtib-i harbiye için yazdığı tarih-i umumi ve özeleştirî yaparak kendisinin yazdığı bu eser bile ihtiyacı karşılamaktan uzaktır.¹¹⁰

Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat ile mektuplaşmalarında Müslümanların tarih alanında geri kaldıklarını kabul etmez ve Ahmed Midhat'ı eleştirir. İbn Haldun'un “fenn-i müstakil” olarak *Mukaddime-i Tarih*'i yazdığını söyler. Diğer alanlarda da Müslümanların Avrupalılardan önce ilerlediğini hatırlatır. İbn Sina'nın eserlerinin Avrupa ders kitabı olarak okutulduğunu müslümanlar arasında diğer ilimlerle beraber kurûn-ı ûlâ ve mutavassıta tarihleri ilerlediğini; fakat, kurûn-ı müteahhire tarihini tamamlamak için de Avrupa tarihlerine ihtiyaç olduğunu söyler. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın *Mufasssal*'ın kurûn-ı cedîde bölümünü dikkatli yazmadığını iddia eder.¹¹¹

Ahmed Midhat Efendi, olayları tarihlendirirken İsa'nın doğumunu esas alır. Tarihlendirmede Hicret'in esas alınmasını yersiz ve lüzumsuz bulur. İsa'nın doğumunu esas almasının sebebi ise, güneş takviminin daha pratik kullanımı ve güneş takvimi ile

¹⁰⁸ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Kısım-ı Evvel, İstanbul 1294, s. 2-5.

¹⁰⁹ Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Kurûn-ı Cedîde I*, İstanbul 1303, s. 3-4.

¹¹⁰ Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 4.

¹¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40. Tetimme, (Haz., Prof. Dr. Cavid Baysun), Ankara 1991, s. 239.

ay takvimi arasında yıl farkının olmasından dolayı ay takviminin kullanımının zor olmasıdır. Tarihlendirmede İsa'nın doğumunun esas alınmasını çoğunluğun da kabul ettiğini savunur.¹¹²

Tarihlendirmede Hicret'in esas alınmasını yerelleşme olarak görmediği gibi, İsa'nın doğumunun esas alınmasını da Avrupa merkezli bir bakış açısı olarak yorumlamaz. Ahmed Midhat Efendi, döneminin tarih anlayışına alternatif bir bakış açısı getirmeye çalışmamış, Avrupalı tarihçilerin tarih görüşlerini olduğu gibi kabul etme eğilimindedir.

Avrupalı tarihçilerin kabul ettiği gibi tarih'i üç döneme ayırır: Ezmine-i mütekaddime, ezmine-i mutavassıta ve ezmine-i kurûn-ı cedîde. Ezmine-i mütekaddime Âdem'den Batı Roma'nın yıkılış tarihi olan milâdî 476'ya kadardır; ezmine-i mutavassıta, Batı Roma'nın yıkılışından İstanbul'un 1453'te fethine kadardır; Ezmine-i kurûn-ı cedîde ise, İstanbul'un fethinden içinde bulunulan döneme kadardır.¹¹³

Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi'nin tarihi üç döneme ayırmasını da eleştirir. Örneğin Batı Roma'nın yıkılışı Avrupa'yı ilgilendiren bir olaydır. Batı Roma'nın yıkılış tarihinin dünya tarihi için herhangi bir dönemin başlangıcı veya bitişi olması doğru değildir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat'ı eleştirdiği bir diğer konu da âlemin ömrü meselesi ve bunun tesbiti için tahrif edilmiş olan Tevrat'ın esas alınmasıdır. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Ahmed Midhat bu mesele ile boş yere meşgul olmuştur. Bunun kesin olarak bilinmesi mümkün değildir.¹¹⁴

Ahmed Midhat, döneminin tarihçilerinden farklı olarak tarih-i umûminin ezmine-i mütekaddime, ezmine-i mutavassıta ve ezmine-i cedîde şeklinde üç döneme ayrılması gibi devletlerin de üç dönemde incelenebileceğini savunur: "Tarih-i umûmî üç döneme ayrıldığı gibi her devletin tarihi de üç dönemde incelenebilir. Bir devletin kuruluş dönemine o devletin ezmine-i mütekaddimesi, devletin yıkılış sürecine ezmine-i mutavassıtası, eğer devlet kendini yıkılıştan kurtarabilirse o dönemde o devletin ezmine-i cedîdesi denir. Bazı müverrihler, kuruluş ile yıkılış süreci arasında

¹¹² Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 7-8.

¹¹³ Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 9-10.

¹¹⁴ Cevdet Paşa, a.g.e., s. 241-43.

bir duraklama dönemi olduğunu kabul ederler, bu durumda duraklama döneminin yarısı ezmine-i mütekaddimeye, diğer yarısı ezmine-i mutavassıtaya girer.”¹¹⁵

1295’te (1878) yazdığı iki ciltlik *Tarih-i Umûmîsi*’nde tarihi, terakkiyât-ı insâniyenin ve medeniyetin terceme-i hâli olarak tanımlar.¹¹⁶ Diğer tanımlardan farklı olarak bu tanımda avrupâî etkilerle ilerlemeci anlayışın ve geleneksel İslam tarih anlayışının izlerinin birlikteliği görülür.

Batı tarih yazıcılığının etkileri halka hitap eden kitaplarda da kendini göstermiştir. Mustafa Nuri Paşa’nın yazdığı *Netâyicü’l-Vukuât* adlı eseri 1877’de yayımlandı. Kendisinden sonraki Osmanlı tarihlerini de etkilemiştir. Mustafa Nuri Paşa, olayların sebep ve sonuçlarını ortaya çıkarmaya çalışmış, devlet meseleleri ve iktisâdî meselelere öncelik vermiştir.¹¹⁷

Avrupa’da tarih alanındaki gelişmeler yeni tarih yazım türlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan birisi de şehir ve bölge tarihçiliğidir. Osmanlı müelliflerinin Avrupa’daki gelişmelerden etkilendiklerini düşünebiliriz. Mehmet İpşirli, İslam dünyasında şehir tarihçiliği ve bir şehirde yetişmiş önemli kişilerin biyografilerini yazma geleneğinin bulunduğunu Osmanlı müelliflerinin de şehir tarihçiliği konusunda İslam dünyasındaki bu geleneği devam ettirdiklerini söyler. Çok yaygın olmamakla beraber Osmanlılar da bu geleneği devam ettirmişlerdir.¹¹⁸

Şehir ve bölge tarihlerinin bazıları şunlardır: Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (2 cilt, H. 1294, İstanbul), Eyub Sabri Paşa (öl. 1890) Mekke ve Medine tarihi *Mir’atü’l-Harameyn* (3 cilt, H. 1306, İstanbul), Mehmet Raif (öl.1916) *Mir’at-i İstanbul*(H. 1314, İstanbul), Abdullah, *Musul Tarihi*(1300), Ahmed Raşit 2 cilt *Tarih-i Yemen ve San’a*(1291), Ahmed Cevdet Paşa *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* (Halim Giray’ın Hânânından mültekattır,1307), Ali Suavî, *Hive*,(1290), Halil Ethem (Eldem), *Kayseriye Şehri* (1334), Hüseyin Hüsnü, *Necd Kıtasının ahvâl-i umûmiyesi* (1328), İbrahim Hakkı-Mustafa Nihad, *Muhtasar Kıbrıs Coğrafyası ve muhtasar Kıbrıs Tarihi* (1338), M. Naci, *Trablusgarp Vilâyeti* (1328), Mahmud Paşa, *Girit Tarihi* (1301), Mehmed Refik (Temimi)- Mehmed Behçet (Yazar), *Beyrut Vilayeti* (2 cilt, 1333),

¹¹⁵ Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 20, (Dipnotta belirtilmiş).

¹¹⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Tarih-i Umûm I*, İstanbul 1295, s. 2.

¹¹⁷ Ercümen Kuran, a.g.m., s. 115; Abdülkadir Özcan, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, *İlim ve Sanat Dergisi* 33, 1992, s. 36.

¹¹⁸ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı III/33*, 2000, s. 622, Ercüment Kuran, a.g.m., s. 115.

Mehmed Ziya, *Âlem-i İslamiyet. Açe Tarihi* (1316), Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi* (2 cilt, 1336), Mithad Kemal, *Âyanlar devrinde Bolu* (1334), Mustafa Lütü, *Şam Tarihi* (1301), Said Paşa, *Diyarbakir Tarihi* (1302), Salih Asım, *Üsküp Tarihi* (1327), Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi* (1338), Tunalı Hilmi, *Makedonya* (1326), Mehmed Behçet (Yazar), *Kastamonu âsâr-ı kadîmesi* (1341), Ziver, *Rodos Tarihi* (1312), Ali Rıza Seyfi (Seyfioğlu), *Çanakkale Boğazı ve Civârı* (1327). Bu alanda çok fazla tercüme eser yoktur. Beş eser tercüme edilmiştir. Bu eserler daha çok İslam coğrafyasına aittir: Ali Rıza Paşa, *Mirat el Cezayir* (Mütercimi: Ali Şevki, 1293), Ebu Abdullah Mehmed Bin Halil Galbun, *Tarih-i İbn Galbun* (Mütercimi: Mehmed Behicettin, 1284), Ginobery, *İşkodra Kalesi* (Mütercimi: Mehmed Şevket, 1330), Kostantius, *Heyet-i sâbika-i Kostantiniye* (Mütercimi: Yorgaki, 1277), İmam Muhammed Vâkidî, *Tarih-i fütuh el-Şam* (Mütercimi: Sadık el-Müeyyed Paşa, 1302).¹¹⁹ Daha çok Anadolu dışındaki şehir ve bölgelerin tarihleri yazılmıştır.

Ercüment Kuran’a göre, gelenekçi tarih yazıcılığında “hâtırât” hiç bilinmiyordu. Avrupalı meşhur müelliflerin hatıratları örnek alınarak Osmanlı Devleti’nde de hâtırâtlar yazıldı. Zarif Paşa (1816–61), yayımlamak niyetinde olmamasına rağmen ilk hâtırât yazan devlet adamıdır. Genellikle önemli devlet adamları hâtırât yazmışlardır. Kaybedilen savaşın hesabını veremeyen paşalar hâtırât yazarak kendilerini temize çıkarmaya çalışıyorlardı. Ahmed Muhtar Paşa’nın (1832–1919) *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sâni* (H. 1328) adı altında yayımlanan hâtırâtı buna örnek gösterilebilir.¹²⁰

Bireysel olarak tarih eserleri yazılırken bir taraftan da devlet de kendi tarihçilerini seçmiştir. Devlet tarafından görevlendirilen tarihçinin devletin resmî ideolojisine aykırı bir tarih yazması düşünülemez. Resmi tarih yazıcılığı ile devletin resmî ideolojisi arasında sıkı bir bağ vardır. Vakanüvisin dünya görüşünün de devletin ideolojisine uygun olduğu söylenebilir.

Osmanlı resmi ideolojisi, Osmanlı Devleti’nin dünya görüşü, zihniyet yapısı, inandığı değerler sistemi ve bu sistemle olan bağlantısı çerçevesinde, kendisine, yönettiği tebasına, başka devletlerle ilişkisine bakış ve bu ilişkileri değerlendiriş tarzı olarak anlaşılabilir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı resmi ideolojisi, Osmanlı Devleti’nde, başta bizzat padişah olmak üzere, yönetici kesimde oluşan egemen sınıfın, yani

¹¹⁹ Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729–1955)*, İstanbul 1959, s. 173–179.

¹²⁰ Ercüment Kuran, a.g.m., s. 115; Enver Koray, a.g.e., s. 179–185.

merkezi iktidarı bilfiil temsil eden ve kullanan hâkim tabakanın bu iktidar desteğinde bütün imparatorluk sathında geçerli kılmaya çalıştığı dünya görüşü yahut zihniyettir denebilir.¹²¹

Resmi tarih yazılığını saray vakanüvisliği makamı üstlenmiştir. Resmi tarih yazıcılığı şehnâmecilik ve vekayinüvislik olarak iki döneme ayrılır.¹²²

Şehnâmecilik, Fatih'in Şehdî'yi tarihi olayları yazması için görevlendirmesiyle başlamıştır; fakat Şehdî'nin ölümü üzerine başarısızlıkla sonuçlanmıştır. II. Bayezid İdris Bitlisî ve Kemalpaşazâde'yi Osmanlı Tarihi yazmakla görevlendirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman şehnâmeciliği resmi bir müessese haline getirmiştir.¹²³ Süleyman'ın himayesi altında şehnâme ikili bir nitelik kazanmıştı. İlk olarak, ideolojik anlamda, Kanuni'nin saltanatına evrensel bir iddia katma projesinin bir parçası oldu. İkinci olarak, kurumsal anlamda ücretli şehnâmecilik kurumunun oluşmasına eşlik etti.¹²⁴ Şehnâmecinin amacı, Osmanlı'nın eylemlerini haklı göstermek ya da olayları resmen onaylanan biçimiyle aktarmak değil, zarif bir dille Osmanlı propagandası yapmaktır. XVII. yüzyılın başlarında bir makam olarak şehnâmecilik fiilen kalktı.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru resmi tarihçiliğin yazıcılığını, saray vakanüvisliği makamı üstlendi. Osmanlı vakanüvisinin akidesi (dogma) devlet ve nizâm-ı âlemdir. O, bunu kendinden önceki nesillerden tartışmasız bir miras olarak almıştır.¹²⁵ İlk resmi vakanüvis Mustafa Naimâ, 982–1070 (1574–1660) yılları arasındaki olayları kaleme almıştır.¹²⁶ Vakanüvis tarihçiliği, olaylardan oluşan geleneksel anlatıdır. Tarihi kaynaklara başvurma, mukayese ve tenkit fikri, Şânizâde Atâullah ve Ahmed Cevdet Paşa gibi istisnaları olsa da bu gelenekte yoktur.¹²⁷ Vakanüvislerde bazı vasıflar aranmaktaydı. II. Mahmut bir iradesinde vakanüvisliğin devlet sırları ile ilgili bir memurluk olduğu, bu sebeple tayin edilen kimsenin yalnız hüner ve marifet sahibi olmakla kalmayıp dindar ve iyi huylu olması gerektiğini belirtir.¹²⁸

¹²¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998, s. 72.

¹²² Erhan Afyoncu, "Vekayinüvis Tabirine Dair", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 10, İstanbul 2001, s. 7.

¹²³ Necib Asım, "Osmanlı Tarihüvisleri ve Müverrihleri", TOEM, Cüz 7, İstanbul 1327, s. 425–26.

¹²⁴ Gabriel Piterberg, *Osmanlı Trajedisi*, (Çev., Uygur Abacı), İstanbul 2005, s. 48-49.

¹²⁵ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001, s. 45.

¹²⁶ Bekir Kütükoğlu, a.g.m., s. 393.

¹²⁷ Birol Emil, *Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s. 532.

¹²⁸ Bekir Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği", *Sultan II. Mahmut ve Reform Semineri*, İstanbul 1990, s. 17.

Naimâ, Karlofça Antlaşması'nı değerlendirirken, yenilgiyi hafifletmek için Hz. Muhammed'in Hudeybiye Antlaşması'na benzetmesi, XVIII. Yüzyıl vakanüvislerinden Enderunlu Ata'nın ortaya attığı halifeliğin törenle Sultan Selim'e devri, II. Mahmud'un emriyle vakanüvis olarak kaleme aldığı Vak'a-yı Hayriye'yi anlatan *Üss-i Zafer* adlı tarihinde Sahaflar Şeyhizâdesi Mehmed Efendi'nin yeniçeriliğin ortadan kaldırılışını, resmi propagandasını yapan bir üslup kullanması bir siyasi meşruiyet formülünden başka bir şey değildir. Son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi* seleflerinin ihtiyatkâr tavrına uyararak veya dönemin yaygın anlayışı ile olaylar hakkında fikir beyan etmiştir. Abdülhamit'e karşı dönemin yaklaşımı ile eleştirel bir yaklaşım sergilerken 31 Mart Hadisesi ile ilgili görüş ve düşüncelerini belirtmekten kaçınmıştır.¹²⁹

Vakanüvisliğe en büyük darbe, ilk resmî gazete *Takvim-i Vekayi*'nin çıkarılması ile vuruldu. Böylece tarihçinin çok sonra okuyucuya sunacağı olaylar, tayinler ve aziller günü gününe topluma ulaştırılmıştır. Ayrıca vakanüvisler olayların perde arkasını, gerçek sebeplerini vermeyerek sadece olayı naklederek yetinmişlerdir.¹³⁰

Abdurrahman Şeref Efendi, Fransızca eğitim veren Galatasaray Lisesi'nde* tamamlamıştır. Bundan dolayı Fransızca bildiğinden şüphemiz yoktur. 1873'te Mahrec-i Aklâm adlı okula tarih-i umumi öğretmeni olarak tayin edilmiştir. Bu ilk resmi öğretmenlik görevi sırasında, Ahmed Hilmi'nin Türkçe'ye çevirdiği Chambers'ın *Tarih-i Umûmî*'si ve Mehmed Murad'ın *Tarih-i Umûmî*'si Abdurrahman Şeref'in yararlandığı kitaplar arasındadır.¹³¹

Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih'i "bizi maziden, ecdad ve önemli kişilerin hayatlarından haberdar eyleyerek hafızamızı güçlendiren bir fenn" şeklinde tanımlamıştır. Tarih'i esas olaylar ve olayları meydana getirenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, tarihi olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele almış, tenkit etmiş ve tarihi yapan kahramanların çeşitli özelliklerine eserlerinde yer vermiştir. Bir olayın tarih sayılabilmesi için üzerinden otuz yılın geçmesi gerektiği ve

* Ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref", DİA 1, İstanbul 1988, s. 175.

¹²⁹ İbrahim Şirin, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı'nın Tarihi Gelişimi", *Pax Ottomana*, Studies In Memoriam, Edited by Kemal Çiçek, Ankara 2001, s. 566-68.

¹³⁰ Mehmet İpşirli, a.g.m., s. 622.

* Ayrıntılı bilgi için bakınız: Prof. Dr. Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultânî*, İstanbul 2003.

¹³¹ Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi*, Ankara 2003, s. 89-90.

bir olay hakkında söz söyleyebilmek için de olay hakkında belge ve kaynağın olması gerektiğini savunur.¹³²

Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre tarih derslerinde öğrencilere ilk önce doğu tarihini anlatmak gerekir, çünkü Osmanlılar Arap ve Acem kültürlerinden çok etkilenmişlerdir. Öğrencilerin de bu kültürlerden öğreneceği çok şey vardır. Abdurrahman Şeref Efendi, Arap ve Acem unsurlarını kimliğimizin bir parçası olarak görmektedir.¹³³

Abdurrahman Şeref Efendi, Osmanlı Tarihi'ni İslam tarihinin bir parçası olarak gördüğünden *Tarih-i Devlet-i Osmâniye* adlı eserine İslam tarihinin özeti ile başlamıştır.¹³⁴ Ahmed Vefik Paşa'dan etkilenmiş olma ihtimali yüksek olmakla beraber Abdurrahman Şeref Efendi, Osmanlı tarihini bölümlere ayırarak yazmıştır.¹³⁵

Abdurrahman Şeref Efendi, ders kitapları yazılırken en çok tarih dersinde zorluk çekildiğini söyler, özet olarak sunulan tarihin istenilen amaca ulaşamayacağını, İbn Haldun'un tarihte bir çığır açtığını ve Avrupalıların açılan bu çığırı takdirle karşıladıklarını iddia eder. Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre, tarih eğitiminde amaç, olayların sebep ve sonuçlarını araştırarak özünü kavramak, meydana gelen olaylardan ibret alıp gelecekte olabilecek olayları da anlamaya çalışmak olmalıdır.¹³⁶

Abdurrahman Şeref Efendi, üç cilt olarak yazdığını söylediği fakat iki cildi yayımlanan *Zübdetü'l-Kısas* adlı eserinin giriş bölümünde tarihimizin sınırlarını çizmeye çalışır ve Osmanlı tarihinden önceki Arap ve Acem tarihini sahiplenir: “ Her millet geçmişindeki övünülecek menkıbeleriyle hatıralarını süsler. Şiir, edebiyat hatta en basit hikâyelerinde bile bu menkıbelerden izler vardır. Terbiye-i milliye de menkıbelerin çok büyük rolü vardır. Terbiye-i milliye üzerinde Osmanlı tarihinden başka Arab ve Acem tarihinin de etkilerini görmekteyiz. Hangi şiire baksak Arab ya da Acem bir şair görmekteyiz. Bundan dolayı tarih derslerinde öğrencilere önce şark olaylarını anlatmak gerekir.”¹³⁷

¹³² Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 103-107.

¹³³ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 104.

¹³⁴ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 111.

¹³⁵ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 155.

¹³⁶ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 160.

¹³⁷ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kısas I*, 1315, s. 2.

Abdurrahman Şeref Efendi 20 Haziran 1909 tarihinde Tarih-i Osmânî Encümeni Başkanlığı'na tayin edildi ve ölümüne kadar da bu görevde kaldı.¹³⁸ Bu dönemde Köprülüzâde Mehmed Fuad, Tarih-i Osmânî Encümeni'nin yaptığı çalışmaları yetersiz bulmuştur. Encümenin âzâlarını da “tarih ilminin usûllerini bilmedikleri, tarihte sadece askerî ve siyâsî olaylara yer verdikleri gerekçesi” ile eleştirmiştir.¹³⁹ Ali Emiri, Ahmed Refik Bey ve Hüseyin Kâzım da Abdurrahman Şeref Efendi'yi eleştirenler arasındadır.¹⁴⁰

Tarih'e yardımcı bilimlerde de bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda nümizmatik ve arkeoloji bilimleri de gelişmiştir.

İsmail Galip (1847–95), Mehmed Mübarek ve Ahmed Tevhid Ulusoy (1868–1940), İslam ve Türk sikke kataloglarını hazırlama işini üstlendiler. Bunun sonucunda *Meskûkât-ı (kadîme-i) İslamiyye Kataloğu* (6 cilt, İstanbul H.(?)1309–22) yayımlandı. Müze-i Hümâyûn'un kurşun mühürler kataloğu da Halil Edhem Eldem (1861–1938) tarafından neşredildi. (*Kurşun Mühür Kataloğu, Arab, Acem, Bizans, Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsus*, İstanbul, H. 1321)¹⁴¹

İmparatorluğun dağılmasını önlemek için din, dil, ırk, mezhep ayrımının yapılmadığı bir toplum modeli öngörülüyordu. Bu modelde Osmanlı hanedanı merkezde yer alıyordu. Avrupa'da milliyetçi hareketlerin yaygınlaşması, azınlıkların isyanları, Avrupalı devletlerin azınlıklar lehinde müdahale etmesi, Osmanlı devlet adamları ve entelektüellerini Türkçülük ideolojisine yöneltti. Aynı zamanda Avrupa'da Türkoloji alanındaki gelişmeler Osmanlı entelektüellerini kimliklerini sorgulamalarına neden oldu. Osmanlı öncesinde de Türklerin yaşadığını hatırlattı.

Bu süreç içerisinde “tarih” milliyetçiliğin ve ulus oluşumunun odak noktası haline geldi. Tarihte iz sürerek “biz”im kim olduğumuzu, atalarımızın kim olduğunu, ne zaman büyük ve şanlı olduğumuzu, kahramanlarımızın kim olduğunu neden gerilediğimizi yeniden keşfederiz.¹⁴² Osmanlı entelektüelleri de böyle bir arayış içerisine girdiler. “Kendi” etnik geçmişlerine özlem duydular, ölümün tehdit ettiği faniliği yenmek için çaba harcadılar. Osmanlı entelektüelleri, bireysel olarak

¹³⁸ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 99.

¹³⁹ Köprülüzade Mehmed Fuat, “Bizde Tarih ve Müverrihler”, *Bilgi Mecmuası I*, S. 2, 1329, s. 189.

¹⁴⁰ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 101.

¹⁴¹ Ercüment Kuran, a.g.m., s. 116.

¹⁴² Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev., Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara 2002, s. 193.

kendilerini bağılı hissettikleri “topluluğun tarihi ve kaderi” ile kişiliklerini koruyarak unutulmamayı sağlamak hem de toplumsal anlamda devletin varlığını devam ettirip “devlet-i ebed müddet” anlayışını devam ettirme amacındaydılar.¹⁴³

Türklük şuurunun yeniden keşfedilmesi, doğal olarak tarih kitaplarına da yansımıştır. Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem* adlı eserinde “Tevâif-i Türk” bölümü (383–543 sayfaları arası) yüz altmış sayfadır. Bu bölüm kitabın “Romalılar” bölümüyle beraber en uzun bölümlerindendir. Süleyman Paşa’nın bu eseri Osmanlı toplumunun “kendi”ni yeniden keşfine ortam hazırlamıştır.

Avrupa’da XVIII. Yüzyıldan itibaren Çin, İslam ve İslamiyet öncesi Türkler hakkında çalışmalar yapılmıştır. Joseph de Guignes (1721–1800), Abel Remusat (1788–1832), Stanislas Julien (1799–1873), Heinrich Julius Klaproth (1783–1835), Edouard Chavannes (1865–1918), Wilhem Thomsen (1842–1927), Wilhem Radloff (1837–1918) gibi âlimlerden Türk kavimlerinin Asya ve Avrupa tarihindeki rollerine dair yeni bir görüş ortaya çıktı. Ortaya atılan yeni görüşlerin önemlisi, Türklerle Macarların aynı menşeden geldiği kanaatiydi. Bu sebeble Türkoloji ilmi de Macaristan’da geliştirildi. Millî ve ırkî fikirler başarısız 1848 İhtilâllerinden sonra Türkiye’ye yerleşen Macar ve diğer Avrupalı mülteciler tarafından Türkiye’ye ithal edilmiş ve Avrupa’ya gitmeye başlayan Türk talebelerine öğretilmişti. O zamanın ileri gelen Macar âlimlerinden Arminius Vambéry (1832–1913) İstanbul’da uzun ikameti esnasında birçok Türk münevveri ile tanışmış ve Budapeşte’de Şark dilleri kürsüsüne tayininden sonra da onların dostluğunu ve saygısını kaybetmemişti. Vambéry, Türklerin Turanî ırkın bir parçası olduğunu ileri sürmüştü.

Avrupa’daki Türkoloji çalışmaları Osmanlı münevverlerini dil ve tarih alanında etkilemiştir. Arthur Lumely Davids’in *Grammer of the Turkish Language* (Türk Dilinin Grameri) adlı eseri Fuat ve Cevdet Paşaların hazırladığı *Kavâid-i Osmâniye*’ye ilham kaynağı olmuştur. Şemsettin Sami Fraşeri de lugatları ve ansiklopedik eserleriyle Türklük şuurunun gelişmesine yardım etmiştir.¹⁴⁴

Tarih alanında ise, Deguignes, XVIII. Yüzyılın ortalarında *Türklerin ve Tatarların Genel Tarihi* adlı eserinde Türkleri zalim ve acımasız olarak anlatmıştır.¹⁴⁵

¹⁴³ Anthony D. Smith, a.g.e., s. 226.

¹⁴⁴ Bernard Lewis, “Türkiye’de Tarihçilik ve Milli Uyanış”, *Türk Yurdu* 285, 1960, s. 10.

¹⁴⁵ İbrahim Şirin, “Osmanlı’da Tarihin Anlam Arayışı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11, 2000, s. 572.

Leon Cahun'in 1896'da yayımladığı *Introduction a l'Histoire de l'Asie* (Asya Tarihi'ne Giriş) adlı eseri Türklerin Orta Asya steplerinde oynadığı önemli role dikkatleri çekmişti. Bu eser 1899'da Türkçe'ye çevrilmişti. Polonya kökenli Mustafa Celaleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes* (1867) adlı eserinde Türklerin ırkî özellikleri üzerinde durdu. Bernard Lewis'e göre, Türkiye'nin ilk gerçek Türkoloğu Necip Asım'dır. Eserlerini Türkçe'ye çevirdiği Cahun ve Macaristan'da yapılan Türkoloji çalışmaları Necip Asım'ı etkilemiştir. Batı Türkolojisinin buluşlarını Türkiye'de tanıtmaya çalışmış aynı zamanda bu konuda orjinal eserler yazmıştır.

XIX. yüzyıl sonunda ve XX. Yüzyıl başlarında Rusya Türklerinden Kırımli Gaspıralı İsmail, Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmed Türkçülük akımının kültürel ve siyasi alandaki etkisini genişlettiler.¹⁴⁶

Bilime ve Türkçülüğe duyulan ilgi Türk Derneği, Tarih-i Osmânî Encümeni, Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni -Millî Tettebbûlar Mecmuası-, Türk Ocakları gibi kurumlarda ve bu kurumların yayınlarında yer almaya başladı. 1908'de kurucuları arasında Necip Asım, Veled Çelebi ve Yusuf Akçura gibi önemli tarihçilerin bulunduğu Türk Derneği kuruldu. Türk Derneği, Türk milliyetçiliğini esas alarak kurulan ilk dernektir.

Sultan V. Mehmed Reşad'ın önderliğinde, Osmanlı Tarihi'ni sahipsizlik ve terkedilmişlikten kurtarmak için etraflı bir Osmanlı tarihinin yazılması ve Osmanlı Tarihi'ne ait belgelerin toplanması amacıyla 27 Kasım 1909'da Tarih-i Osmânî Encümeni kuruldu. Tarih ile ilgili Türkçe ve yabancı dillerden tercümeleri yayımlayarak yazılacak "Osmanlı Tarihi"ne zemin hazırlamak ve tarih meraklılarını bilgilendirme amacı taşıyan Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası da iki ayda bir yayımlanacaktı. Ayrıca Osmanlı Tarihi'nin birinci cildinin yazılması görevi Necip Asım ve Mehmed Arif'e verildi.¹⁴⁷

Yayımlanan Osmanlı Tarihi'ni Yusuf Akçura, sadece Osmanlı Devleti'ni yöneticilerini söz konusu edip asıl "tarihi yapan" Türk halkından bahsedilmemesini ve vakanüvisliğin devamı şeklinde yazılmasını eleştirirken,¹⁴⁸ Fuat Köprülü de yazılan

¹⁴⁶ Bernard Lewis, a.g.m., s. 10, Kemal Koçak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Anlayışı", *Ülke Dergisi* 37, 1999, s. 31.

¹⁴⁷ Kemal Koçak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Anlayışı'nda Kurumlaşma", <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar>, s.1-2; Abdülkadir Özcan, a.g.m., s. 36.

¹⁴⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Çev., Alev Er), Ankara 1996, s. 194-95.

Osmanlı Tarihi'nin dönemin tarih anlayışından uzak olmasını, askerî ve siyasî olayların kronolojiye göre sıralanmasını eleştirir. Oysa Fuat Köprülü, tarih felsefesi ve usulünden yararlanılarak Osmanlı Tarihi'nin sosyal, iktisâdî, kültürel yönleriyle uluslar arası ilişkiler bağlamında ele alınması gerektiğini savunur.¹⁴⁹

Bu bağlamda Fuat Köprülü, Ziya Gökalp ve bazı Türk tarihçileri tarafından kurulan Alman, Fransız ve Macar üyelerin de bulunduğu yeni bir encümen kuruldu. Yeni kurulan Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Encümeni'nin tüzüğü 1915 yılında yine bu encümenin yayın organı olan Millî Tettebbûlar Mecmuası'nda yayımlanmıştır. Buna göre, encümenin amaçları, Türklere ait müesseseleri diğer milletlerin müesseseleri ile karşılaştırmak, Türk harsı ve İslam medeniyeti içerisindeki yerini tesbit etmek, dinî, ahlâkî, hukûkî, iktisâdî, ictimâî, dil ve bilim alanlarda çalışmalar yaparak Tarih'e bir bütün olarak yaklaşmaktır. Bu amaçları ile Tarih-i Osmânî Encümeni Dergisi'nden farklıdır.¹⁵⁰

1912'de askerî, tıbbiye ve mühendislik öğrencileri ile bir grup genç subay ve askerî veteriner tarafından Türk kökenli halkların tarihini ve kültürünü incelemek amacıyla Türk Ocağı kuruldu.¹⁵¹ Bu öğrencilerin ortak özelliği, pozitivizme ve bilimsel açıklamalara inançlarıydı. Bu nedenle dine ve dinî yönetime kesinlikle karşıydılar ve başlıca düşmanlarının halifelik ve sultanlık olduğunu ileri sürüyorlardı. Bir yıl önce yayımlanmaya başlayan Türk Yurdu dergisi onlara esin kaynağı oluşturmuştu. 1912 yılında bu dergi Türk Ocakları'nın dergisi haline getirildi.¹⁵²

Ocakların faaliyetleri arasında ilim, tarih ve Osmanlı öncesi Türkler konularının bir arada ele alınması da dikkat çekicidir. Tarih başlığı altında etnoloji, antropoloji, arkeoloji ve linguistik başta gelen konulardı; felsefe ve sosyal bilimler Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü sayesinde en azından tarihin ikinci derecedeki alt disiplinleri olarak ele alınabilmişti.

Özetle II. Meşrutiyetle doğan tüm bu kurumlar ve yayınlar Türk ulusunun gelişmesinde önemli bir aşama sağlayacağına inandıkları ulusçu ve bilimsel tarihi geliştirmek dürtüsüyle harekete geçmişlerdi. Yayınladıkları dergiler ve kitaplar tarih alanındaki özgün araştırma ve çalışmaların sayısını artırmıştı. Çağdaş ulusçu akımların

¹⁴⁹ Fuat Köprülü, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası I*, S. 2, 1329, s. 187-89.

¹⁵⁰ Büşra Ersanlı, a.g.e., s.96.

¹⁵¹ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Çev., Tansel Demirel), İstanbul 1994, s. 116.

¹⁵² Büşra Ersanlı, a.g.e., s. 97.

kaçınılmaz bir sonucu olan laikleşme hareketiyle birlikte Türklük üzerine çalışmalar da sayıca artmıştı. Bu başlangıç çalışmaları Cumhuriyet döneminin ulusçu tarihçiliğinin de esasını teşkil edecekti. Bu dönem boyunca Türk Yurdu, yayınlarını, bilimsel tarih olarak ele alınan ulusçu tarih çizgisinde sürdürdü.¹⁵³

Osmanlı tarih yazarlarının, tarih tanımları ve tarihin konusu üzerindeki görüşleri, bize Türk toplumunun nasıl bir yol katettiğini gösterir. Tarihin konusunun saraydan ferde dönüşmesi ile tarihin merkezinin devletten cemiyete oradan da ferde yönelmesine neden olmuştur. Türk insanı, teb‘a olmaktan çıkıp “vatandaş” haline gelmiştir.¹⁵⁴

Necdet Sakaoglu’na göre, en eski sivil okul programı 9 Ekim 1858’de yayımlanan *Tertibat-ı Dersiye li-Mekâtib-i Rüşdiye*’dir. Fakat bu programda tarih dersi yer almaz. Nedeni ise, medreselerin geleneksel nakilci çizgisini izleyen bu programın din ve ahlak temeline dayandırılmasıdır.¹⁵⁵ 1869 tarihli Saffet Paşa’nın Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin öngördüğü üzere dört yıllık Sıbyân Okullarına “Muhtasar Tarih-i Osmânî” ve rüştiyeye de “Tarih-i Umûmî” ve “Tarih-i Osmânî” dersleri konmuştur. Tarih ders kitabı şartnamesinde vatan sevgisine dayanan husus ve konulara özel bir önem verilmesini, kitabın hikâye şeklinde yazılması, “muhâkeme yapılmayıp”, iyi hareketlerin övülmesi ve kötü hareketlerin de yerilmesi önerilmektedir.¹⁵⁶

Osmanlı’nın eğitimdeki esin kaynağı Fransa’da *Instruction civique* dersi, 1789 Devrimi’nin ertesinde parasız, zorunlu ve laik eğitim sistemini yürürlüğe koyan 1882 tarihli yasa ile okullarda okutulmaya başlanmıştır. III. Cumhuriyet dönemi boyunca tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin başlıca hedefi, ulusal kimliğin inşası ve yurtseverliğin telkinidir. Aynı hedef, ittihâd-ı anâsırcı Osmanlı seçkinleri tarafından izlenir. 1913 tarihli *Tedrisât-ı İptidâiye Kânûn-ı Muvakkatı*’nda (İlköğretim Geçici Kanunu) yer alan “Coğrafya, bilhassa Osmanlı Coğrafyası” ve “Tarih, bilhassa Osmanlı Tarihi” vurgularıyla coğrafya ve tarih dersleri, Mâlûmât-ı Medeniye ve

¹⁵³ Büşra Ersanlı, a.g.e., s. 99.

¹⁵⁴ İbrahim Şirin, a.g.m., s. 574.

¹⁵⁵ Necdet Sakaoglu, “İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, İstanbul 1995, s. 136.

¹⁵⁶ Mustafa Safran, “Osmanlı Tarihi Öğretimi ve Osmanlı İmajı”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002, s. 823.

Ahlâkiye ve İktisâdiye'nin yanı sıra bir Osmanlı vatandaşlığı/ vatanseverliği oluşturmayı amaçlar.¹⁵⁷

1869 nizamnâmesinde Sıbyân mekteplerinde “Muhtasar Tarih-i Osmânî” dersi (gayri müslimlere de kendi dillerinde olmak üzere), rüştiye mekteplerinde “Tarih-i Umûmî” ve “Tarih-i Osmânî”, idâdiye mekteplerinde “Kavânîn-i Osmâniye”, “Tarih-i Umûmî”, sultânîye mekteplerinin edebiyat bölümlerinde “Tarih”, mekteb-i âliyenin rüşdiye için dârü'l-muallimîn bölümünün edebiyat sınıfında “Tarih-i Umûmî”, idâdiye için dârü'l-muallimîn bölümünün “Kavânîn-i Osmâniye”, dârü'l-muallimâtın sıbyân okullarına öğretmen yetiştiren bölümünde “Tarih-i Osmânî”, rüşdiyelere öğretmen yetiştiren bölümünde “Tarih” tarih derslerinin okutulmasına karar verilmiş ve bu karar uygulanmıştır. Bu nizamnâmeye göre ders kitaplarının da hangi kriterlere göre yazılacağı belirtilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*'si, Selim Sabit Efendi'nin *Muhtasar Tarih-i Osmânî*'si ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Tarih-i Âlem*'i ilk tarih ders kitapları arasındadır.¹⁵⁸

Zeki Tekin, II. Abdülhamid dönemine ait olduğunu düşündüğü bir arşiv vesikasında, tarih öğretimi hakkında dikkate alınması gereken hususları açıklamaktadır. Buna göre, öğrencilere öncelikle tarihin ve devletin kurucularının sevdirmesi gerektiği, tarihin gerçek olaylara dayandırılmasının terbiye için çok önemli olduğu söylenmiştir. Yazılacak Osmanlı Tarihi kitabının öğrencilerin anlayabileceği dille yazılması istenmektedir. Rüşdiyeler için muhtasar halinde, idâdîler için daha ayrıntılı yazılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁵⁹

II. Abdülhamit döneminde ibtidâiyeden (sıbyân mektepleri) “Osmanlı Tarihi” dersi ve rüşdiyelerden de “Genel Tarih” dersi kaldırılmıştır. Tarih müfredâtının büyük bir bölümünü, Osmanlı ve İslam tarihi kaplar.

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımının etkisiyle 1913 tarihinde sıbyân mektepleri ve rüşdiyelere tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi dersleri konulmuştur. Bu dönemdeki ders kitaplarında resim ve haritanın kullanımı artmıştır. Bu dönemde müfredâta dikkati çeken nokta dünya tarihinin ağırlığını artırmış olmasıdır. O zamana

¹⁵⁷ Füsün Üstel, a.g.e., s. 35-36.

¹⁵⁸ Nil Türker Tekin, “Tanzimattan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Tarih Öğretimi ve Ders Kitaplarına Genel Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Eylül 2002, s. 50-51; Zeki Tekin, “Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi I*, S. 1, Van 1994, s. 78; Kenan Çetin, “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci”, <http://sosyalbilimler.atauni.edu.tr/yayinlar>, s. 3.

¹⁵⁹ Zeki Tekin, a.g.m., s. 81-82.

kadar müfredâtlarda toplam sekiz saat görünen dünya tarihi on bir saate çıkarılmıştır. Ayrıca ilkokul programlarına ilk kez dünya tarihi konuları alınmıştır. Jön Türk devriminin liberal ve evrenselci dünya görüşü tarih eğitime de yansımıştır. Ali Reşat'a göre de tarih eğitiminin işlevi de üçe ayrılmıştır. İlkokulda pedagojik, ortaokulda siyâsî, lisede ise bilimsel bir işlev kazanmıştır.¹⁶⁰

Yusuf Akçura, ders kitaplarında skolastik düşüncenin hâkim olduğunu savunur. Yani, hususî tarihlerin geçmişteki tarih kitaplarında belirlenen şablona göre yazıldığını, umumî tarihlerde de tarihî olayların Fransızların gözüyle değerlendirildiğini savunur. Akçura, Meşrutiyet döneminde birçok tarih-i umûmî yazan Ali Reşat'ı Fransız tarih-i umûmîlerini çok az değişiklik yaparak tercüme etmesini de eleştirir.¹⁶¹

1915 tarihinde tarih eğitiminin içeriği değişmiştir. Genel olarak tarih dersinin, özel olarak da Türk ve İslam Tarihinin oranı artmıştır. Artık Osmanlı Devleti, vatandaşlarının kendilerini her şeyden önce Türk ve Müslüman hissetmelerini istiyor, küçük bir azınlığın Avrupa'dan ve dünyadan haberdar olmasını ve evrensel değerleri benimseme ihtimalini yeterli görüyordu. Böyle bir değişikliğin Avrupa devletleri ile savaş halinde olunmasından veya İttihat ve Terakki Partisi'nin takip ettiği Türkçülük politikasından kaynaklandığını düşünebiliriz. II. Meşrutiyet'te dünya tarihi lehine değişen denge bu kez Türk-İslam tarihi lehine değişmiştir. 1922 yılına kadar da bu durum devam etmiştir.¹⁶²

¹⁶⁰ Hayrettin Kaya, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Dersi Müfredâtı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2002, s. 44; Nil Türker Tekin, a.g.m., s. 51.

¹⁶¹ Mesut Çapa, "Türkiye'de 1930 Öncesi Tarih Eğitimi", *Toplumsal Tarih Dergisi* 129, 2004, s. 85-86; Halil Berktaş, "Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2002, s. 40-41.

¹⁶² Hayrettin Kaya, a.g.m., s. 44-45.

II. BÖLÜM

GEÇ DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE TARİH-İ UMÛMÎLER

Bu bölümde kısaca Osmanlı erken dönemine ait umûmî tarih kitaplarından bahsedip daha çok, geç döneme ait umûmî tarihleri değerlendireceğiz.

Osmanlılarda tarih yazıcılığı, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan yaklaşık yüz yıl sonra başladığı söylenebilir.¹⁶³

Erken dönem Osmanlı tarih yazıcılığında, tarih Hz. Âdem'den itibaren meydana gelen olayları anlatma, geçmişten ibret alma ve önemli kişilerin hayatlarını yazma, toplulukların ve bölgelerin ahvalini anlatma faaliyeti olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁴

Erken dönem Osmanlı tarih yazıcılığına rengini veren efsane-tarih birlikteliğidir. Gazi ideolojisinin inşası ve devamında bu birlikteliğin önemli bir rolü vardır. Tarih-efsane dönüşümlülüğü ya da birlikteliği aynı zamanda göçebelikten yerleşikliğe, aşiretten devlete geçişi de ifade eder. Tarih yazıcısı Osmanlı düzeninin hem kurucusu hem de savunucusudur.

Osmanlı Devleti'nde, tarih ayrı bir tür değil uzun süre edebiyatın bir şubesi olarak algılanmıştır. Tarih ile edebiyatı birbirinden ayırmak güçtür. Edebiyat'ta, ele aldığı zaman, mekân, insan ve olay unsurları bakımından yazarın şahit olmadığı bir dönemi “gerçeğimsi (fiktif) bir hayat” halinde kompozisyonlaştıran edebiyat eserlerine, tarih tahkiyeli eserler denmektedir.¹⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin sadece geç döneminde değil erken döneminde de umûmî tarihler yazılmıştır.

¹⁶³ Necdet Öztürk, *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, İstanbul 2003, s. IX.

¹⁶⁴ Zeki Arıkan, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul 1991, s. 79-84.

¹⁶⁵ İbrahim Şirin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Tarihi Gelişimi”, *Pax Ottomana, Studies In Memoriam*, Edited by Kemal Çiçek, Ankara 2001, s. 552-53.

1460'lı yıllarda tamamlanan Şükrullah'ın *Behçetü't-Tevârih* adlı eseri 13 bölümden meydana gelen umumî bir tarih olup son bölümü Osmanlı tarihine aittir.¹⁶⁶ Eser, kâinatın yaratılışından başlar, çeşitli hanedanları anlattıktan sonra son bölümünde Osmanlı tarihini Fatih'in tahta çıkmasına kadar getirir. Veziriazam Mahmud Paşa'ya sunulmuş olan bu eser geniş bir dönemi ihtiva etmesine rağmen oldukça kısadır ve kronoloji ağırlıklıdır. Şükrullah'ın eseri 937 (1530–31) yılında Mustafa Fârisi tarafından bazı değişiklikler ve kısaltmalar yapılarak *Kulûbi'l-Ârifîn* isimiyle Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin erken dönemine ait ikinci umumi tarih, Enverî'nin, 869 (1465) yılında bitirdiği ve Veziriazam Mahmud Paşa'ya sunduğu 3730 beyitten oluşan mesnevi tarzındaki *Düsturnâme* isimli evrensel tarihidir. Yirmi iki küçük kitaba ayrılmıştır; bunların ilk on yedisi temelde Beyzâvi'nin *Nizâmi't-Tevârih*'inin nazma çevrilmiş bir tercümesini içerir. On sekizinci kitap Aydınoglu Umur Bey'in kahramanlık maceralarının hikâyesini, 19. kitap ise, hanedanın efsanevi başlangıç yıllarından II. Mehmed'in tahta geçişine dek Osmanlıların tarihini anlatır. Yirminci Kitap (868'e kadar) II. Mehmet'in saltanatına ayrılmıştır; aynı dönemi kapsayan 21. Kitap Enverî'nin hâmisi Mahmud Paşa'nın başarılarını nakletmekte ve 22. Kitap ise yine aynı şahsın hayır işlerini saymaktadır.

Enverî'nin seleflerinden farkı, yaklaşık 1390'lardan sonraki olayların tarihi konusunda daha güvenilir oluşudur. Bunun nedeni, Enverî'nin bu tarihten itibaren, çalışmasını, bulduğu bir Tarihi Takvim'deki bilgilere dayandırmış olmasıdır.¹⁶⁸

Şükrullah ve Enverî Osmanlı tarihini yalnızca evrensel tarihin bir eki olarak ele alırlar.¹⁶⁹

1520'li yıllarda vefat eden Mehmed Neşri'nin *Kitab-ı Cihannümâ*¹⁷⁰ isimli eseri sekiz bölümden oluşan genel bir dünya tarihidir. Ancak bu eserin sadece Osmanlı tarihi ile ilgili kısmı elimizde kalmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁶Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev., Ayla Ortaç), İstanbul 1996, s. 249; Fahameddin Başar, "XV. Asır Osmanlı Müverrihleri ve Eserleri", *Tarih ve Medeniyet* 37, s. 39.

¹⁶⁷Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 2, 2003, s. 105; Victor L. Ménage, "Osmanlı Tarihyazıcılığının İlk Dönemleri", (Çev., Mehmet Öz), *Söğüt'ten İstanbul'a*, Mehmet Öz, Oktay Özel, Ankara 2000, s. 82; Fahameddin Başar, "İlk Osmanlı Tarihçileri", *Türkler Ansiklopedisi* 11, Ankara, 2002, s. 411.

¹⁶⁸Victor L. Ménage, a.g.m., s. 82; Colin İmber, "İlk Dönem Osmanlı Tarihi'nin Kaynakları", (Çev., Oktay Özel), *Söğüt'ten İstanbul'a*, Mehmet Öz, Oktay Özel, Ankara 2000, s. 41; Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 104; Fahameddin Başar, a.g.m., s. 412.

¹⁶⁹Victor L. Ménage, a.g.m., s. 83.

Âlî'nin büyük dünya tarihi, hiçbir devlet adamı ya da hükümdar tarafından ısmarlanmamıştı, herhangi bir türden resmi tarih yazımıyla hiçbir ilişkisi de yoktu. Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'ı yazarken siyasal değil, kültürel ve düşünsel bir amaç güdüyordu; dahası, tarihin edebi çalışmalarından ayrı, başlı başına bir ilim dalı olduğu görüşünü ciddiye alıyordu.

Âlî Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya tarihi, özellikle de İslam tarihi bağlamında ele almakla iki şey yaptı. Birincisi, kendi siyasal, dinsel ve edebi kültürünü ilerlemekte olan bir tarihsel sürecin parçası ve daha eski, daha saygın İslam geleneklerinin mirasçısı olarak yerleştirmeye çalıştı. İkincisi, Âlî kendi uygarlığını o tarihsel sürecin egemen siyasal ve kültürel gelenekleriyle karşılaştırmalı olarak yargılamaya açtı ve girişti. Geçmişe olduğu kadar yaşadığı güne de baktı, çağının gelişmelerini açıklayabilecek modelleri ve benzeşmeleri geçmişte aradı. Geçmiş tarihin bazı yönlerine de çağının yaşantısı ışığında baktı; kuşkusuz ortaçağdan bugüne her tarihinin alışkanlığıydı.¹⁷²

Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'ı dört cilt olarak yazmıştır. Birinci cilt, Kozmoloji, Coğrafya ve insanın yaratılışına; ikinci cilt, İslam öncesi peygamberler ve Moğol istilasına kadarki İslam tarihine; üçüncü cilt, Moğol ve Türk hanedanlarına; dördüncü cilt ise -eserin üçte birini oluşturmaktadır- Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Osmanlı tarihi, kronolojik olarak düzenlenmiş, saltanat dönemlerini vekayinâme tarzında değil, önemli “olaylar” (vâkı‘a) temelinde ele alınmıştır. Âlî yalnızca siyasal gelişmeleri aktarmakla yetinmemiş, her Osmanlı padişahının dönemini ve saltanat tarzını eksiksiz yansıtabilmek için saltanat dönemlerinin sonuna o dönem siyaset ve kültürünün büyük kişiliklerinin sistematik yaşam öykülerini eklemiştir. Bu biyografik bölümlerin düzeni, mesleki sınıflandırmaya (vezirler, beyler, nişancılar ve baş defterdarlar, ulema, şeyhler ve şâirler) dayanır ve âlî'nin yaşadığı döneme yaklaştıkça içeriği zenginleşir. Kuralına uygun bir tarih yapıtında böyle geniş biyografik malzemeye yer vermek, Osmanlı tarih yazımı çerçevesi içinde önemli bir yapısal yeniliktir.¹⁷³

¹⁷⁰ V. L. Ménage'nin Neshri's History of The Ottomans adlı eserin tanıtımı için bakınız: Halil İnalcık, *Belleten* 116, Ankara, 1965, s. 667-772; Franz Taeschner, “Neşri Tarihi Elyazmaları Üzerine Araştırmalar”, *Belleten* 60, 1951, s. 497-505.

¹⁷¹ Fahameddin Başar, “XV. Asır Osmanlı Müverrihleri ve Eserleri”, *Tarih ve Medeniyet* 37, s. 43-44, aynı yazar, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, *Türkler Ansiklopedisi* 11, Ankara 2002, s. 414; Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 106; Victor L. Ménage, a.g.m. s. 85.

¹⁷² Cornell H. Fleischer, a.g.e., s. 250.

¹⁷³ Cornell H. Fleischer, a.g.e., s. 253-254.

Âlî'nin tarih yazım etkinliğinin bütününe değil, ama önemli bir bölümünü biçimlendiren birincil değer sistemleri, birlikte büyüdüğü ülküler bağlamında aranmalıdır. O her şeyden önce Osmanlıydı. Bu yönünü Osmanlı kanununu desteklemesinde görürüz. Osmanlılar edebiyat ve şiir alanlarında ve tasavvuf tekkesinde bir araya geliyordu. Bütün bunlar doğuş halindeki Osmanlı-İslam kültür sentezinin temel bileşenleriydi. Padişah gibi ideal bir Osmanlı bu iki yönelimi birleştirmeliydi. Âlî kendisini de benzer bir ışık altında, hem bölgesel, hem de evrensel mirasın bir ürünü olarak görüyordu. *Künhü'l-Ahbâr*, Yaratılış'la başlayan bir dünya tarihidir ve yapının ilk bölümleri için Âlî yalnızca tarih kitaplarından ve popüler kozmoloji yapıtlarından değil, Kur'an tefsirlerinden ve mistik yapıtlarla (özellikle İbn Arabî'ninkiler) bunların yorumlarından yararlanmıştı.¹⁷⁴

XV. yüzyılda Osmanlılar hem Müslüman olmayanlara karşı gazâda başarılı olmanın saygınlığına dayanarak, hem de soylarını Oğuzlar'a dayandırarak aynı anda hem dinsel duygulardan, hem de bozkırın egemenlik geleneklerinden yararlanmaya çalıştılar. Osmanlıların bu çabası evrenselci iddiaların dayandırılabilceği bir temel arama girişimiydi. Evrensel egemenlik ideali, farklı biçimlerde de olsa, hem İslam, hem bozkır geleneklerinin yarattığı bir beklentiydi ve gerek yakın geçmişteki Cengiz Hanlığı örneği, gerek daha uzak geçmişteki halifelik, bu idealin gerçek olabileceğini gösteriyordu.¹⁷⁵

II. Mahmut döneminde Ferâ'izîzâde Mehmed Said Efendi, 1834'te tamamladığı *Gülşen-i Maârif** adlı eserinde hilkatten I. Abdülhamit ve Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Osmanlı Tarihi'ni anlatmıştır. Eser iki cilttir.¹⁷⁶

Geç dönem Osmanlı Devleti'nde genellikle Avrupa merkezli umûmî tarih yazılmasına rağmen bazı müellifler “kozmpolitizm”e* ve Avrupa merkezli tarih yazıcılığına karşı bir direnç oluşturmaya çalıştı. Bunu bir kimlik meselesi ya da var oluş mücadelesi olarak algıladılar. Bu düşünce ile yazan müellifler, umûmî tarihin içeriğini de kısmen değiştirdi. Kimileri İslamiyet öncesi Türk Tarihi'ne daha çok yer

¹⁷⁴ Cornell H. Fleischer, a.g.e., s. 279-280.

¹⁷⁵ Cornell H. Fleischer, a.g.e., s. 285.

* Maalesef bu eseri inceleme imkânı bulamadık.

¹⁷⁶ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev., Coşkun Üçok), Ankara 1982, s. 382.

* Kozmpolitizm, bireyin anayurduna duyduğu bağlılık ve muhabbetin yerine, daha büyük ve daha yüce bir yurt olarak düşünülen bütün bir dünyaya duyulan bağlılık ve muhabbeti geçirmesi gerektiği düşüncesidir. Dünya vatandaşlığı düşüncesini ön plana çıkarır. İnsanlığın birliği ve eşitliği adına, onları vatanseverlik duygusu ve millî kültürü reddetmeye davet eder.

verirken, kimileri de Osmanlı tarihi ve İslam tarihine daha çok yer verdi. Tarihin dönemlere ayrılması konusunda alternatifler sunuldu. Bu müelliflerimizin gerekçesi, mevcut umûmî tarihlerin yeterli olmadığı, Avrupa'dan tercüme edilenlerin ise, başka bir milletin hissiyatını yansıttığı, İslam milletinin uyanışına hizmet etmediği düşüncesinden kaynaklanıyordu.

Genel olarak geç dönem Osmanlı Devlet'inde yazılan tarih-i umûmî yazarlarını iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup, Avrupa'dan umûmî tarih tercüme edenler ve Avrupa merkezli tarih görüşünü aynen kabul edip alternatif tarih görüşü ortaya koyma çabasında olmayanlar. Bu gruba örnek olarak, Tercüme Odası hulefâsından Ahmed Hilmi, Ahmed Midhat Efendi, Mehmed Atıf, İbrahim Hakkı, Hasan Sırrı, Mehmed Şükrü, Ali Reşad, Ali Seydi, Mizancı Murad, Ahmed Refik söylenebilir. İkinci grup ise, kozmopolitizm ve Avrupa merkezli tarih görüşünü reddedip umûmî tarihi “yerelleştirenler”. Bu gruba örnek olarak da, Süleyman Hüsnü Paşa, Diyarbakırlı Said Paşa, Ali Tevfik, Mehmed Eşref, Abdurrahman Şeref söylenebilir.

Yaptığımız araştırma sonucunda Geç dönem Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan tercüme edilen ilk tarih-i umûmî, Tercüme Odası hulefâsından Ahmed Hilmi'nin 1866 (11 Şaban 1283 H.)'da İngiliz tarihçi W. Chambers'tan çevirdiği altı ciltlik *Tarih-i Umûmî*'dir. Mekteb-i Mülkiye öğrencileri için yapılan bu çevirinin “güneş batmayan İmparatorluk”un tarihçisinden yapılmış olması Osmanlı Devleti'nin de imparatorluk iddiasını sürdürdüğünü gösterir.

Bu eserin sadece birinci cildini inceleme imkânı bulabildik. Birinci cilt, üç yüz altı sayfadır. Ahmet Hilmi'nin yedi sayfalık girişinden sonra, W. Chambers'in on dört sayfalık mukaddimesi yer almıştır. “Mısırîler Beyânındadır” (22–116 arası) başlığı altında mısır tarihi anlatılmıştır. Bu bölüm, kitabın en uzun bölümüdür. Bu bölümden sonraki en uzun bölüm İbraniler bölümüdür (148–210).

Ahmed Hilmi, giriş bölümünde Tarih'i bir olayın meydana geldiği an yani “vakit” anlamında ve geçmişte meydana gelen önemli olayları anlatan “real tarih” anlamında “fenn-i tarih” olarak tanımlar.

Ahmed Hilmi'ye göre tarihin üç kaynağı vardır. Birincisi, semâvî kitaplar; ikincisi, müverrihlerin yazdıkları eski kitaplar, üçüncüsü ise, arkeolojik eserlerdir.¹⁷⁷

¹⁷⁷ William Chambers, *Tarih-i Umûmî*, (Çev., Ahmet Hilmi), 1283, s. 2.

Ahmed Hilmi, bu açıklamalardan sonra tarihin önem ve faydasından bahseder. İnsanoğlu medeniyetin gelişimine katkıda bulunmak, geçmişteki insanların ahval ve ahlakını, iyi ve kötü yönlerini ancak tarih aracılığı ile öğreniriz. Bunların yanında tarih, devlet ve saltanat yönetimlerinden bahseder. Geçmiş ile günümüzdeki önemli olayları karşılaştırarak ibret almamıza yardımcı olur.¹⁷⁸

Ahmed Hilmi, hilkatin farklı takvimlere göre tarihini vererek çağlar konusuna geçer. Çağları önce kendisi üçe ayırır daha sonra Chambers'in tarihi nasıl dönemlendirdiğinden bahseder. Ahmed Hilmi'ye göre çağlar üçe ayrılır: Ezmine-i mütekaddime, hilkatten Hicret'e kadardır; ezmine-i mutavassıta, hicret'ten Dersaadet'in fethine kadardır; ezmine-i müteahhire ise, Dersaadet'in fethinden bugüne kadardır. W. Chambers da tarihi üçe ayırır; fakat dönemlendirmede esas aldığı olaylar Ahmed Hilmi'den farklıdır. W. Chambers'a göre, ezmine-i mütekaddime, hilkatten Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne kadardır, ezmine-i mutavassıta, Roma'nın çöküşünden Amerika'nın keşfine kadardır; ezmine-i müteahhire ise Amerika'nın keşfinden günümüze kadardır.¹⁷⁹

Ahmed Hilmi, bu konuda Chambers'a katılmadığını belirtmiştir. Tarihin dönemlendirilmesi konusunda alternatif sunmaya çalışan birkaç tarihçiden birisidir.

Chambers kendi mukaddimesinde ezmine-i mütekaddime hakkında kesin bilgilere sahip olmadıklarını, bu bilgilerin hurafeden ibaret rivayetler olduğunu söyler. Tarih-i kadim hakkında mukaddes kitaplardan ve fenn-i tabakatü'l-arz erbâbından öğrendiklerimize göre nev'î beşerin ortaya çıkışı eski olsa da dünyanın yaratılışına göre yenidir.

Âsâr-ı atîkadan hareketle ilk insanların vahşet ve cehalet içinde yaşadıklarını ve kullandıkları araç ve gereçleri taş ve kemik gibi kolay bulunan şeylerden yaptıklarını söyleyen Chambers, insanların avcılık ve balıkçılık yaparak geçimlerini sağladığını söyler. Zamanla insanlar bakır, tunç ve demirden eşyalar yapmaya başlamıştır. Omirus'un kitabını kaynak göstererek Yunanistan'daki bazı milletlerin Tunç asrını geçtiğini bazılarının da geri kaldığını söyler. İlk dönemlerde insanlar "hâl-i vahşet ve cehâlet" içerisinde yaşıyorlardı. "Medeniyet" in gelişimi ile insanlar da "terakki" ettiler. İlk insanlar Asya'nın batısında ortaya çıkmışlar ve oradan dünyaya yayılmışlardır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ William Chambers, a.g.e., s. 3.

¹⁷⁹ William Chambers, a.g.e., s. 6-7.

¹⁸⁰ William Chambers, a.g.e., s. 8-12.

Tarihçiler insanları, şekil ve sîma, lisan, akıl ve ahlak açısından üçe ayırdılar. Birincisi, Ham bin Nuh neslidir. Bunlar Afrika’da yaşayan zenciler ve Habeşlerdir. Tenleri siyah, saçları kıvrıkcık, başları uzun ve dar, alınları geri çekilmiştir. Dilleri ise, sîga değıştikçe kelimenin aslı değışmeyip bazı ilavelerle cümle kurarlar. Bu neslin tarihe ciddi katkıları olmamış ise de, cesur, mukaddem ve mülayim muhib ve “medeniyete kabil”dir. Aralarında bazıları da, akıllı ve zeki insanlardır. İkincisi, Moğol neslidir. Bunlar da Asya kıtasının kuzey doğusunda yaşarlar. Avustralya adalarından Amerika kıtasına geçmişlerdir. Bu neslin rengi sarı olmakla beraber bazıları beyaz ve siyah, saçları düz ve siyah, gözleri küçük ve eğiktir. Dillerinde gramer usulü yoktur. Çoğunluğu bâdiye nişîn olarak Asya kıtasının ortasında savaşıla meşgul olurlar, bu yönüyle tarihi etkilemişlerdir. Bu nesilden olan Çinliler ve Japonlar daha çok ilerlemişlerdir. Üçüncüsü ise, Kafkas neslidir. Bunlar Asya’nın batısında Avrupa’da yaşarlar, renkleri beyaz veya biraz esmerdir, saçları düz ve siyah, başları yuvarlak, yüzleri amûdî ve müstakimdir. Tarihe etkisi diğerlerinden daha fazladır. Bu nesil ikiye ayrılır. Birincisi, Sam bin Nuh neslidir. Akdeniz ile Hint Denizi arasında, Afrika’nın bazı yerlerinde, Suriye ve Arabistan yarımadasında yaşarlar. İkincisi ise, Yafes bin Nuh neslidir. Hindistan’dan İran’a, Hazar Denizi’nden Atlantik ve Almanya’ya kadar bütün Avrupa’da yaşarlar.¹⁸¹

İnsanlar arasındaki bu farklılıkların sadece iklimden mi yoksa tabii şartlardan mı kaynaklandığı henüz tesbit edilememiştir.

Tarih ilminin başlayabilmesi için insanların “bedeviyet hâlî”nden çıkıp devlet kurarak millet haline gelmeleri gerekmektedir. Yani, medeniyet, tarih ve yazı arasında sıkı bir bağ kurulmuştur. Tarihin yazılabilmesi için şehirler ve devletler kurulmalı medeniyet geliştirilmelidir. Başlangıçta dağlarda yaşayan insanlar sonralar dere ve nehir kenarlarına inerek hayvancılıkla ve tarımla uğraşarak medeniyeti geliştirmişlerdir.

Evlâd-ı Sam ve Yâfes’ten Mısrîler, Araplar, Asurîler, İbraniler, Fenikeliler, Medyalılar ve Lidyalılar olayların ilk kez kaydını tutarak ezmine-i kadîmede gelişme göstermişlerdir. Bunların içerisinde birisi Fars Devleti’ni kurarak doğuda birliği sağlamış ve tarih ilmine de bir “intizam” getirmiştir. Daha sonra Yunanlılar İran’ın doğusuna kadar ilerleyerek hakimiyet kurmuşlar ve tarih yazımını da kontrolleri altına

¹⁸¹ William Chambers, a.g.e., s. 12-15.

almışlardır. Romalılar da Yunanlıların hakimiyetine son verip miladî dört yüz yetmiş altı senesine kadar dünya tarihini dört kısma ayırabiliriz. Yani Chambers, ilkçağı dört kısma ayırmıştır.

Birinci kısım, Tarihin başlangıcı kabul edilen ezmine-i mütekaddimeden başlar. Fars Devleti'nin kuruluşuna kadar devam eder. İkinci kısım, Fars Devleti'nin kuruluşundan hicret-i nebeviyeden dokuz yüz elli iki ve milattan üç yüz otuz sene öncesine kadardır. Üçünü kısım ise, Yunan tarihidir. Romalıların doğuya hakim oldukları hicret-i nebeviyeden yedi yüz on iki sene ve milattan doksan sene öncesine kadardır. Dördüncü kısım ise, Roma tarihidir. Roma'nın dört yüz yetmiş altı senesinde yıkılışına kadardır.¹⁸²

Medeniyetin Mısır'da başlamasından hareketle kitabın birinci bölümü (22–116 arası) Mısırlılara ayrılmıştır. Medeniyetin burada başlamasında Nil'in önemli bir payı vardır. Mısır'ın önce coğrafi yapısı anlatılmış daha sonra siyasi olaylar anlatılmıştır. Fenikelilerin özellikle ticari faaliyetlerin bahsedilmiş ve ticaretin gelişmesi, Fenikelilerde nezaket ve ilmin ilerlemesine neden olmuştur.¹⁸³ Diğer milletlerin anlatımına da coğrafi yapıdan başlanmış fakat İbranilerin anlatımında farklı bir yol izlenmiştir. Chambers, İbraniler bölümünde(148–210 arası) mukaddes kitapları merkeze alan bir anlatıma sahiptir, önce hangi soydan geldikleri ve peygamberlerinden bahsetmiştir. Ezmine-i kadimin en önemli milletlerinden olan İbraniler, ahlak ve medeniyet-i umuminin ilerlemesine neden olmuşlardır.

Eserde tarihler hem miladi hem de hicrî olarak verilmiştir. Chambers'ın hicri tarihleri kullanmayacağını göz önüne alırsak Ahmed Hilmi'nin hicri tarihleri esere eklediğini düşünebiliriz. Ayrıca eserin incelediğimiz birinci cildinde görsel malzemelere çok az yer verilmiştir.

Mehmed Atıf, 1289 yılında *Hulâsâtü't-Tevârih* adlı iki ciltlik umumî tarih yazmıştır. Yazma gerekçesini de dibace bölümünde, yeni usûle göre umumî tarih yazılmaması şeklinde açıklar.¹⁸⁴

Eserin yüz elli beş sayfalık birinci cildi, tarih ilminin tanım ve faydasından başlar, hilkat-i âlem ve mukaddes tarihle devam eder. Chambers'ın kitabından farklı olarak Tevrat ve Benî İsrail tarihi ile ilkçağ medeniyetlerinin anlatımına başlanır. Elli

¹⁸² William Chambers, a.g.e., s. 15-17.

¹⁸³ William Chambers, a.g.e., s. 148.

¹⁸⁴ Mehmed Atıf, *Hulâsâtü't-Tevârih I*, 1289.

sayfalık yahudilerin tarihinden sonra Asur, Bâbil, Fenike, Lidya ve Mısır tarihi ile devam edilir. Mısır tarihinden sonra Med ve Sasanilerin anlatımı ile son bulur. İkinci cilt ise yüz doksan dört sayfadır. Kartaca, Roma ve Yunan tarihinden ibarettir.

Eserin yine dibâce bölümünde kitabın nasıl oluşturulduğu da açıklanmıştır. Eser dört cilt olarak düşünülmüştür fakat iki cilt yayımlanmıştır. Meşhur Arap, Fransız ve Yunan tarihlerinden yapılan tercümelerden oluşturulmuştur. Eserin amacı, ümem-i kadîmenin siyasî, dinî olayları, kânun ve âdetleri, ulum ve fûnun alanındaki gelişmelerini anlatır. Milletlerin önemli şâir ve hükemâsından da bahseder.

Mehmed Atıf'a göre tarih, nev-'i benî beşerin "ahvâl" ve olaylarından bahseder. Faydası ise, değişen dünya, devlet ve milletlerin durumundan ibret almamıza yardımcı olur. Tarih-i umûmî, hilkat-i âlemden bugüne değin olayları içerse de, sadece önemli olayları anlatır. Tarihten maksat kıssadan hisse çıkarmaktır.¹⁸⁵

Mehmed Atıf, Avrupalı müverrihlerin tarih-i umûmîyi üçe ayırdığını söyler. Kurûn-ı ûlâ, hilkat-i âlemden Batı Roma'nın yıkılışı olan miladî dört yüz yetmiş altı tarihine kadardır. Kurûn-ı vustâ, Batı Roma'nın yıkılışından İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı âhire, İstanbul'un fethinden sonraki dönemdir.

Mehmed Atıf, eserde tarih-i umûmîyi bu dönemlendirmeye göre anlatmayacağını belirtir, İslam milletine daha uygun olacağından dönemlendirmede esas aldığı olayları değiştirir. Kurûn-ı ûlâ, yine hilkat-i âlemden başlar fakat, Hicret ile biter. Kurûn-ı vustâ, Hicret ile başlar İstanbul'un fethiyle biter. Kurûn-ı âhire ise, İstanbul'un fethinden sonraki dönemdir. Ayrıca olayların miladî tarihlerinin yanında hicrî tarihleri de "hicretten önce ve sonra" şeklinde yazılmıştır.¹⁸⁶

Burada dönemlendirmeyi "yerelleştirme" söz konusudur. Tarihte olayların önem derecesi milletlere göre değişebilir. Milletler kendilerini daha fazla etkileyen ve ilgilendiren olayları "kimlik"lerinin bir parçası olarak kabul edebilirler. Hicret olayı da Müslümanlara siyasallaşma zemini hazırlayıp İslam Devleti'nin kurulması sonucunu ortaya çıkardığından çok önemli bir olaydır. Ayrıca İslam devletinin kurulması ile insanlık tarihi yeniden aydınlanmış, insanlar cehaletten kurtulmuş, medeniyet yeniden gelişme göstermiştir. Eser, sadece kurûn-ı ûlâ tarihinden ibaret olduğundan dönemlendirmede konusundaki farklılık eserin tamamına yansıtılamamıştır. Bu nedenle Mehmed Atıf'a birinci grup içerisinde yer vermeyi daha uygun bulduk.

¹⁸⁵ Mehmed Atıf, a.g.e., s. 2.

¹⁸⁶ Mehmed Atıf, a.g.e., s. 3.

Avrupalı müverrihler Kurûn-ı ûlâyı üç kısma ve her kısmı da ahidlere taksim etmişlerdir. Buna göre;

1-Ezmine-i Evveliye: Tufandan önceki olayları ihtiva eder. Ahd-i Âdem ve Ahd-i Nuh olarak ikiye ayrılır.

2-Ezmine-i Esâtir: İnsanlar hakkındaki haberler esatir ve efsanelerden ibaret olduğundan bu ismi almıştır. Devletlerin kuruluşundan Roma şehrinin kuruluşuna kadardır. On yedi asırdan ibarettir. Üç bölüme ayrılmıştır. Ahd-i Vejnî, sekiz asır sürmüştür, Ahd-i Kahramânân, dört asır sürmüştür, Ahd-i Şuarâ, üç asır sürmüştür.

3-Ezmine-i Tarihiye: Roma'nın kuruluşu mebde-i tarih kabul edilmiş, Rum devlet-i garbiyesinin yıkılışına kadar devam eden on üç asrı içine alır. Altı bölüme ayrılır.

a- Ahd-i Va'z-ı Kanun: Likurg ve Solon'un kanunlar yaptığı dönemdir.

b- Ahd-i Azamet-i Yunan: Yunanlıların siyasi alan ve ilim alanında geliştiği dönemdir.

c- Ahd-i Futûhât-ı Rum: Romalıların topraklarını genişlettiği dönemdir.

d- Ahd-i Şikâk-ı Rum: Roma'nın iç karışıklıklarla bozulduğu, Cumhuriyet'in zarar gördüğü dönemdir.

e- Ahd-i İzzet-i Rum: Rum Cumhuriyeti'nin vahşi kabileleri mağlup ettiği dönemdir.

f- Ahd-i İnhitât-ı Rum: Rum Cumhuriyeti'nin çökmeye başladığı dönemdir.¹⁸⁷

Mehmed Atıf, eserinin kaynaklarını kısaca tanıtır. Kaynak olarak kabul ettiği eserlerin müverrihleri şunlardır: Herodot, Tusidid, Ksenofon, Kataziaz, Polip, Denis, Diodor, Plutark, Jozef, Jul Sezar, Saluset, Tatliv, Patrikolos, Vempe, Justin, Kornelius, Valermakzim, Tasit, Kantkurs, Sueton, Klurus.¹⁸⁸

Dönemin popüler müverrihlerinden Ahmed Mithat Efendi, 1288–99 yılları arasında on dört ciltlik *Kâinat*, 1295'te iki ciltlik küçük boy *Tarih-i Umûmî*, 1303'te iki ciltlik büyük boy *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde* olarak üç umumî tarih yazmıştır. Ahmed Midhat, *Kâinat* adlı eserinde Fransızca yetmiş beş ciltlik dünya tarihi *L'Univers* koleksiyonunu taklit etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Mehmed Atıf, a.g.e., s. 4-6.

¹⁸⁸ Mehmed Atıf, a.g.e., s. 7-12.

¹⁸⁹ Mükrimin Halil Yinanç, a.g.m., s. 7.

Ahmed Midhat, iki ciltlik *Tarih-i Umûmî*'de ilk elli sayfada tarihin tanımı, önemi, çeşitleri, kaynakları, usulü, tarihin tarihi ve umumî tarihin taksimatını anlatır. Sonra hilkatten Nuh peygambere kadar olan dönemi anlatıp diğer umumîlerden farklı olarak Çin medeniyetinden başlayarak ilk çağ medeniyetlerini anlatır. İkinci ciltte takip ettiği metod, tarihi yüzyıllık bir süreç içerisinde anlatır. Dokuz, on ve on birinci asrı anlatarak eserini tamamlar. Dokuzuncu asır, "Ahvâl-i İslam" bölümüyle başlar, "Abbasiye-i Irak" ve "Emeviye-i Endülüs" ile devam eder. Sonra Avrupa tarihine geçer. Fransa, Rum-ı Şarkî, İngiltere, Macaristan, Bohemya, Kilise ve Almanya ie dokuzuncu asrı bitirir. Onuncu asra Fransa ile başlar, Abbasiye, Fatımiler, Endülüs Âl-i Büveyh, Almanya, Rusya, Hollanda ve Avusturya, Macaristan ve Venedik ile bitirir. On birinci asra da Fransa ile başlar haçlı Seferleri, İngiltere, Rum-ı Şarkî, Almanya, İtalya, Kilise, İspanya ve Endülüs, El Murâbitîn, Fatımiye, Abbasiler ve Âl-i Selçuk ile bitirir. Âl-i Selçuk tarih-i umumîde yirmi beş sayfa ile(455-480 arası) bir bölümün içerisindeki en uzun konudur.

Ahmed Midhat, tarihi "terakkiyât-ı insâniyenin ve medeniyetin terceme-i hâli" olarak tanımlar. Ahmed Midhat, İnsanlığın Hz. Âdem'den bu yana bir "inkılâb" geçirmekte olduğunu düşünür.¹⁹⁰ Bu inkılâbın önemini anlamak için de medeniyetin ilk ve son halini bilmek gerekir. Her inkılâb, önemli bir olayın sonucunda meydana gelmiştir.

Ahmed Midhat, insanlığın ilk hali ile son hali arasında bir derecelendirme yapmıştır. İnsanlık ilk önce "hâl-i vahşet" içerisinde yaşıyordu. İnsanlığın ikinci aşaması, "hâl-i vahşete yakın olan bedeviler" ve "hâl-i vahşete uzak olan bedeviler"dir, üçüncü aşama, Asya-yı vustâ ve Afrika'da yaşayan medeniyetten tamamen mahrum olan milletlerdir, dördüncü aşamada, İranlılar ve Osmanlılar gibi medeniyette epeyce ilerlemiş insanlar ve medeniyette en ileri olan Amerika, İngiliz, Belçika ve İsviçrelilerdir. Tarih ilmi de bu önemli inkılâbâtın nasıl meydana geldiğini ortaya koyan bir "fenn"dir.¹⁹¹

Medeniyetin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için zaman zaman ortaya çıkan peygamber ve getirdikleri kanunları ya da feylosofların kuvâ-yı aklieleriyle ortaya koydukları düşünceleri ve bunları nasıl uygulandıklarını da bilmek gerekir.¹⁹²

¹⁹⁰ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umûmî I*, İstanbul 1295, s. 2.

¹⁹¹ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 5-6.

¹⁹² Ahmed Midhat, a.g.e., s. 9.

Ahmed Midhat, evrensel bir umûmî tarih yazılıp yazılamayacağını tartışır ve yazılamayacağını söyler: “ Düşünülmesi gereken konu, günümüzde bütün milletlerin elindeki tarih toplansa mükemmel bir umûmî tarih yazılabilir mi? Henüz böyle bir şey tecrübe edilmemiştir. Tarihçilere göre de, mükemmel ve kapsamlı bir umûmî tarih yazılamaz. Tarih, her şeyin başlangıcını araştıra araştıra insanlığın karanlık dönemlerine kadar gelir. Bundan sonrasını araştırıp bulmakta zorluk çekeceğinden tarih eksik kalır.”¹⁹³

Ahmed Midhat’a göre, tarih-i mukaddes, tarih-i tabî ve tarih-i medenî olmak üzere üç çeşit tarih vardır.

Tarih-i mukaddes, son peygamber Hz. Muhammed’e kadar gelmiş geçmiş tüm peygamberleri, semavî kitapları, enbiânın mucizelerini, evliyâların kerâmetlerini, beşeriyetin gücü dışında meydana gelebilecek olayları da anlatır.

Tarih-i Tabii, mâdeniyât, nebâtât ve hayvanât ve bunların çeşitleri ile ilgilidir.

Tarih-i Medenî ise, tarihten kastedilen asıl bu tarih çeşididir. Tarih-i medenînin siyâsî, mülkî, sanayi, askerî gibi birçok bölümü vardır.

Tarih kapsamına göre umumî ve hususî olarak ikiye ayrılır fakat, umûmîlik ya da husûsîlik görecelidir. Bir tarih hem umumî hem de hususî olabilir.¹⁹⁴

Ahmed Midhat tarihin kaynaklarından bahsetmeden önce “tarihî bilgi”nin doğruluğunun nasıl tesbit edileceğinden bahseder: “Nakledilen bilginin “gerçek tarihî bilgi” olması için müverrihin olayın meydana geldiği yerde ve zamanda hazır bulunması ya da hazır bulunanlardan olayı dinlemesi, ayrıca müverrihe anlatılanların doğruluğundan şüphe edilmemesi gerekir. Bundan başka, müverrihin yazdığı olayla ilgili arkeolojik eserlerin de ortaya çıkarılarak müverrihin anlattığı olayın doğrulanması gerekir.”¹⁹⁵

Ahmed Midhat’a göre, tarihî bilgi, birinci elden kaynaklara dayandırılmalı ve tarihçi olayları bizzat görerek veya olayı görenlerin bilgisinden hareketle yazmalıdır. Ayrıca söz konusu tarihî olayın arkeolojik kanıtlarla da meydana geldiği ispatlanmalıdır.

Ahmed Midhat’ın bu görüşü bize Ranke’nin “en saf, en doğru belgeler” dediği birincil kaynaklardan yani tarihî olayın meydana geldiği dönemde yaratıldığı

¹⁹³ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 11-12.

¹⁹⁴ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 15-21.

¹⁹⁵ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 27.

gösterilebilen birinci el tanıklıklardan ayrılmadan tarih yazılmalı, şeklindeki görüşünü hatırlatır.¹⁹⁶

Ahmed Midhat'a göre tarihin dört çeşit kaynağı vardır. Kutsal kitaplar, ağızdan ağza nakledilen haberler içerisinde doğruluğu tesbit edilenler, âsâr-ı kadîme ve müverrihîn-i kadîmedir.

Ahmed Midhat, Tarih'in tarihinden de bahsetmiştir. İlk tarih kitabı olarak da Tevrat'ı kabul eder. Bazı müverrihler, Tevrat'tan önce de tarih kitaplarının bulunduğunu Hz. Musa'nın bu kitaplardan yararlanarak Tevrat'ı yazdığını, zamanla da Tevrat'tan önceki kitapların unutulduğunu söylese de Ahmed Midhat bu görüşe - Tevrat'ın tahrif edildiğini akılda tutarak- itikadı gereği karşı çıkar. Tevrat'ı Hz. Musa yazmamıştır, Allah tarafından indirilmiştir.¹⁹⁷

Yahudilerden sonra Yunanlılar tarihin gelişmesine hizmet ettiler. Bunlar içerisinde tarihin babası olarak kabul edilen Herodot, Tusidid, Ksenofon, Setesyas, Polip, Denis, Diyodor, Plutark ve Fladius en önemlileridir. Romalılar, Yunanlılardan daha fazla tarihe hizmet etmişlerdir. Salluset, Titliv, Veleyüs, Justin, Korneliyus, Valer, Kentküris, Sueton, Flurus, sadece Roma hakkında değil İngiltere ve pek bilinmeyen Gal (Fransa) hakkında da kitaplar yazmışlardır. Bazı hükümdarlar da vakanüvis görevlendirerek tarihin yazımına önem vermişlerdir. İslam tarihçileri içinde de Muhammed bin İshak, Vâkidî, Taberî, Mesûdî, İbn-i Esir, Ebü'l-Fidâ, İbn Hallikan ve İbn Haldun'un fenn-i tarihe büyük hizmetleri olmuştur. Matbaanın ve gazeteciliğin gelişmesi tarihin gelişimine hizmet etmiştir.¹⁹⁸

Ahmed Midhat, mebd-i tarih konusunda her milletin İsa'nın doğumu tarih başlangıcı seçmesi zaruri değildir, fakat her milletin kabul ettiği tarihin dışında bir tarih başlangıcı seçmek de birçok probleme sebep olur. Bundan dolayı Ahmed Midhat, İsa'nın doğumunu tarih başlangıcı olarak seçmiştir. Aynı şekilde tarih-i umûmînin dönemlendirilmesinde de Mösyö Lavi'nin (Ernest Lavis) dönemlendirmesini kabul etmiştir. Tarih ezmine-i kadîme (hilkat- miladi 476), ezmine-i mutavassıta (miladî 476-İstanbul'un fethi) ve ezmine-i cedîde (İstanbul'un fethinden sonraki dönem) şeklinde

¹⁹⁶ Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, (Çev., Uygur Kocabaşoğlu), Ankara 1999, s. 26.

¹⁹⁷ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 36.

¹⁹⁸ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 38-42.

üç temel çağa ayrılır. Ezmine-i kadîme de evvel zaman, esâtîr-i evvelîn ve asr-ı tarih olmak üzere üçe ayrılır.¹⁹⁹

Bundan sonraki bölümlerde olaylar yüzyıllık süreçler içinde anlatılmaya çalışılmış fakat bu usul kitabın ikinci cildinde daha belirgindir.

Mekteb-i âli-i hukukta tedris edilmek üzere İbrahim Hakkı tarafından 1305 ve 1306 yıllarında (1889–90) üç ciltlik (357+383+392) *Tarih-i Umûmî* yazılmıştır.

İbrahim Hakkı, birinci ciltte, tarihin tanımı, önemi, faydası, yardımcı bilimler, çağların taksimi gibi metodolojik bilgiler verdikten sonra Hilkat ve Tufan olayını anlatmıştır. Daha sonra diğer tarih-i umûmîlerden farklı olarak doğu toplumlarından Çin, Hint ve Türkleri anlatmıştır. Türklere iki sayfa yer vermiştir. Daha sonra sırayla Mısır, Yahudiler, Asur devleti, Medye devleti, Bâbil devleti, İranlıların fetihleri, Yunanistan, Makedonya ve İskender, Roma Cumhuriyeti ve ikinci Pön savaşı ile birinci cildi bitirmiştir.

İbrahim Hakkı, Bacon'ın tarihi tanımını benimser. Bacon'a göre tarih, milletler ve kavimlerin hayatlarını teşkil eden olayların hikâyesidir. İbrahim Hakkı'ya göre, tarihî olayların maddi ve manevi sebeplerini, olayların hangi kanunlara bağlı olarak ortaya çıktığını tarih yardımıyla öğreniriz. Tarih-i umûmî, geçmişte beşeriyetle ilgisi olan tüm olayları ihtiva etmektedir. İbrahim Hakkı, bu şekilde araştırma alanı çok genişleyeceğinden tarih-i umûmîde, geçmişte anılmaya değer, “gerçekten yaşanmış olaylar”ı anlatmasının zaruri olduğunu düşünür.²⁰⁰

Tarihin konusu, insanoğluna ait her şeydir. Bundan dolayı tarihin tüm bilimlerle ilişkisi vardır. Coğrafya, âsâr-ı atîka, dil bilimleri, ilm-i tabakâtü'l-arz, usûl-i takvim tarihe yardımcı olan önemli bilimlerdendir.

İbrahim Hakkı'ya göre, hikmet-i tarih, tarihî olaylar arasındaki münasebeti açıklar ve hikmet-i tarih, tarihin en faydalı kısmıdır. Tarih, herkes için faydalıdır ama özellikle devlet yönetiminde bulunanlar, siyasî ve içtimaî ilimlerle uğraşanlar için önemlidir.²⁰¹

Tarihin kaynakları içerisinde kitaplar, arkeolojik kanıtlar, ezmine-i kadîme dönemine ait babadan oğula intikal eden kıssalar, rivâyetler ve milli şarkılar İbrahim

¹⁹⁹ Ahmed Midhat, a.g.e., s. 50-54.

²⁰⁰ İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umûmî I*, Dersaadet 1305, s. 5.

²⁰¹ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 6.

Hakkı için önemlidir. İbrahim Hakkı, bu rivayet ve kıssaların doğruluk derecesi hakkında bir şey söylemez, Ahmed Midhat'ın bu konuda gösterdiği titizliği göstermez.

İbrahim Hakkı, geçmişteki toplumların medeniyette ilerlediği aşamayı somut olarak gösteren arkeoloji biliminin bu dönemde bağımsız bir bilim haline geldiğini söyler.²⁰²

İbrahim Hakkı, kendisinden sonraki umûmî tarihlerde de bir geleneğe dönüşecek olan ırkların tasnifinden giriş bölümünde kısaca bahsetmiştir. İbrahim Hakkı, ecnâs-ı beşerden sadece kısmen Kafkas neslinden haberdar olduğunu, cins-i asfer hakkında da kısmen bilgimizin olduğunu, cins-i esved ve cins-i ahmer hakkında bilgimizin olmadığını söyler. İnsan ırklarını beyaz, sarı, siyah ve kırmızı olmak üzere dörde ayırır.²⁰³

Re's-i tarih konusunda farklı bir şey söylemez, her milletin kendine göre bir tarih başlangıcı seçtiğini söyler. Tarihin dönemlere ayrılması konusunda da Avrupalı tarihçilerin dönemlendirmesini aynen kabul eder. Tarih, kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı âhir olarak üç döneme ayrılır.²⁰⁴

İbrahim Hakkı, çok kısa olmasına rağmen Türkler bölümünde İslamiyet öncesi Türklerden bahseder. Moğol ve Türklerin Yafes'in oğlu Türk adında birinin zürriyetinden olduğunu bununla beraber Moğolların sarı ırka mensup olduğunu söyler. Zamanla Tatar yani Moğollar Türklerden ayrılıp Çin'in kuzeyine yerleşmişlerdir. Oğuz Han, bu kabileleri birleştirmiş, fakat öldükten sonra tekrar ayrılmışlardır. Osmanlı hanedanının soyu da, Oğuz Han nesline dayanır. Türk kavminden olan Hunlar, büyük devletler kurmuşlar, Asya ve Avrupa'da birçok değişime neden olmuşlardır.²⁰⁵

Mısır tarihini anlatırken İbrahim Hakkı, Maneton'un *Tarih-i Kadîm* adlı eserinden yararlanmıştır.²⁰⁶

Kitabın ikinci cildinde Roma tarihi ağırlıklı olarak yer almıştır. Üç yüz seksen üç sayfalık cildin ilk yüz seksen dokuz sayfasında Roma tarihine yer verilmiştir. Daha sonraki bölüm ise, İslam'ın ortaya çıkışı ve yayılışı, Emeviler ve Abbasilere ayrılmıştır. İkinci cildin son üç bölümü de sırasıyla Frank İmparatorluğu, Almanya ve İtalya, Fransa ve İngiltere'ye ayrılmıştır.

²⁰² İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 6-7.

²⁰³ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 7.

²⁰⁴ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 8.

²⁰⁵ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 24-25.

²⁰⁶ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 41.

Dikkatimizi çeken bir nokta da, İslam tarihi bölümünün son on sayfasının Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde ortaya çıkan farklı mezheplere ayrılmış olmasıdır. İbrahim Hakkı'ya göre, mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinden birisi de, İslam'ın çok kısa sürede yayılması sonucunda fethedilen bölgelerin halkının İslamiyet'i benimseyememeleri, Müslüman olduklarında da eski dinlerinin etkisinden kurtulamamalarıdır. İbrahim Hakkı, ortaya çıkan diğer mezhepleri de anlattıktan sonra Ehl-i sünnet mezhebini anlatmış, hak mezhebin de ehl-i sünnet olduğunu söylemiştir. Şia'nın haricindeki diğer mezheplerin zamanla ortadan kalktığını, Şia ile el-i sünnet arasında da çok cüzi farkların bulunduğunu ama zamanla bu farkların da ortadan kaldırılacağını ümid eder.²⁰⁷

Üçüncü cildin ilk bölümünde Tevâif-i Mülük devletleri anlatılır. Bu bölümün son konusu Selçuklulardır. Rum Devlet-i Selçukiyesi ve Harzemşahların anlatımı ile bu bölüm sona erer.

Haçlı Seferleri "ehl-i salib muharebeleri" başlığı altında üç bölüme ayrılarak anlatılmış, bu bölümlerden birisinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kudüs Krallığı ile mücadelesi²⁰⁸ anlatılır.

Haçlılardan sonraki bölümde ise Tatar yani Moğol İstilasası anlatılmıştır. Cengiz, evlâd-ı cengiz ve Timur bu bölümün alt başlıklarıdır.²⁰⁹

Endülüs Tarihi anlatıldıktan sonra "Medeniyet-i İslamiye" yirmi sayfada anlatılmıştır. İbrahim Hakkı'ya göre, İslam medeniyeti Yunan ve Roma medeniyeti ile cedîde dönemindeki Avrupa medeniyeti arasında bir köprü vazifesi görmüştür. İslam medeniyetinin de esası İslam dinidir.²¹⁰

İbrahim Hakkı, İslam medeniyeti bölümünde İslam medeniyetinin Avrupa medeniyetinden üstünlüğünü ispatlama gayretinde olmuştur. Ele alınan her konu Avrupa'daki durum ile karşılaştırılmış ve İslam medeniyetinin daha üstün olduğu görüşü hakim olmuştur. Mesela esirlik kurumu Roma ve Yunanlılarda olduğu gibi İslam'da hakir görülen bir sınıf değildir. İslam dini esirlere insanca muamele edilmesini emreder. Avrupalıların çok eleştirdiği çok eşle evlilik ise, İslam'dan önce insan yerine konulmayan kadın ve çocukların meşruiyetini sağladı. "Ulum ve maârif"

²⁰⁷ İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umûmi II*, Dersaadet 1305, s. 309.

²⁰⁸ İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umûmi III*, Dersaadet 1306, s. 57-68.

²⁰⁹ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 79-108.

²¹⁰ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 153.

İslam'da en çok önem verilen konulardan birisidir. “Din ü vatan “için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamak İslam'ın şîârındandır. İslam halifeleri de devleti hiçbir yerde görülmemiş bir şekilde adaletle yönetmişlerdir.²¹¹

İslam medeniyeti bölümünün ilk sayfalarında “İslam savunması”nın yapılması savunulan konuların o dönemin en çok tartışılan konuları arasında olduğunun bir işaretidir. Kitabın yazıldığı II. Abdülhamit döneminde takip edilen İslamcılık politikasının da İslam Medeniyeti'nin üstünlüğünü ispatlamada ya da “İslam savunması”nda etkili olduğunu düşünebiliriz. Çünkü İbrahim Hakkı, ilerleyen sayfalarda, Abbasiler devlet yönetiminde zaafiye düşse bile Müslümanların “ulum ve maârif” alanında ilerlemeye devam ettiğini savunur.²¹² Devletin parçalanması ile yeni devletler ortaya çıkmış, her emir sarayında ilim faaliyetlerine önem vererek “ulum ve maârif”in ilerlemesine hizmet etmiştir. İbrahim Hakkı'nın ilim ve siyaset bağlamında ortaya çıkan bu kurgusu, II. Abdülhamit dönemine uygundur. Bu dönemde de Osmanlı Devleti toprak kaybetmeye devam etmiştir, fakat II. Abdülhamit, eğitimin yeniden yapılandırılmasına ve okul sayısının artırılmasına büyük önem vermiştir.

İslam medeniyeti bölümü içerisindeki “terakkiyât-ı medeniye” kısmında İslam toplumunda ortaya çıkan dört hak mezhep ve bu mezheplerin hangi bölgelerde etkili oldukları, önemli ilim adamları ve yazdıkları kitaplar, mimarideki gelişmeler ve mimaride Avrupa'ya karşı üstünlüğümüzden bahsedilmiştir. Son olarak da İslam medeniyetinin hem doğu hem de Avrupa ile ticari ilişkilerin artması sonucunda İslam medeniyetinin ilerlemeye devam ettiği, kurûn-ı vustâda da sadece İslam medeniyetinden söz edilebileceği vurgulanmıştır.²¹³

“Kurûn-ı vustâda Avrupa ahvâl-i medeniyesi” adlı bölümde, kilise, feodalite, sınıf farklılıkları, şehirlerin durumu, ticaret, ilim hayatında Müslümanlardan etkilendikleri, felsefede skolastik düşüncenin hakimiyeti gibi konulardan bahsedilmiştir.²¹⁴

Eserin bu cildinde Osmanlı tarihine de yer verilmiş. Kayı boyunun anadoluya gelişinden İstanbul'un fethine kadar olan Osmanlı tarihi akıcı ve sade bir üslubla anlatılmıştır. Bu bölüm üçüncü cildin yüzde on üçü kadardır.²¹⁵

²¹¹ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 153-155.

²¹² İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 157-158.

²¹³ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 159-170.

²¹⁴ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 226-243.

²¹⁵ İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 244-286.

Osmanlı tarihinden sonra Avrupa her alanda meydana gelen değişim anlatılmıştır. Bu bölüm yaklaşık yüz sayfadır. Genel olarak eseri anlatılan konuların ağırlığı açısından değerlendirdiğimizde birinci cilt ve ikinci cildin yarısı, ilkçağ medeniyetlerine ayrılmış, ikinci cildin yüzde yirmi beşi Abbasiler dönemi dahil İslam tarihine, yüzde yirmi beşi de, Avrupa tarihine ayrılmıştır. Üçüncü cildin yüzde ellisi yine Avrupa tarihine ayrılırken diğer yarısı Abbasilerin yıkılışı, haçlı seferleri, tatar istilas, Endülüs tarihi, Fatih dönemi'ne kadar Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Kısaca, İbrahim Hakkı, Avrupa tarihi ağırlıklı umumî tarih yazmıştır.

Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şâhâne Ordu Teşkilatı Muavini Mülazım-ı Sani Muhittin, 1307 yılında *Kâinata Bir Nazar Yahud Mücmel-i Tarih-i Umûmî* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserde, kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ, ezmine-i cedîde tarihi ve Fransız İhtilâli sonrasına kadar anlatılmıştır. Ders kitabı olduğundan konular hakkında çok kısa bilgi verilmiştir. Eser, yüz on altı sayfadır.

Hasan Sırrı, 1309'da (1893) vilâyât-ı şâhâne mekâtib-i idâdîsinin dördüncü ve beşinci sınıfları için iki ciltlik bir *Muhtasar Tarih-i Umumî* yazmıştır. Bu eser, kurûn-ı ûlâ ve kurûn-ı vustâ tarihini kapsar. İbrahim Hakkı'nın *Tarih-i Umûmî*sinde olduğu gibi İlk çağ medeniyetlerine Şarkî Asya medeniyetlerinden başlanmıştır. Sıralama, Çin, Hint ve Türkistan şeklindedir. Genellikle her bölümün sonunda anlatılan devletin medeniyetine ait bir kısım vardır.

Hasan Sırrı'ya göre tarih, millet ve kavimlerin hayatlarıyla ilgili olayları hikâye eder. Fakat tarih, hayal ve efsane türünden olaylara yer vermez. Tarih "gerçek olay"lara yer verir. Bu nedenle tarihe diğer bilimler de yardım eder.

Tarih'in kaynakları üçtür: Âsâr-ı mazbuta, âsâr-ı atîka ve âsâr-ı menkuledir. Tarih, her şeyi ihata edemez, bundan dolayı sadece Kafkas ırkının tarihini anlatır. Cins-i asfer hakkındaki bilgilerimiz çok azdır. Cins-i esved ve cins-i ahmer hakkında da hemen hiç bilgimiz yoktur. Bu ırklar hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik çalışmalarla gün geçtikçe artmaktadır.²¹⁶

Hasan Sırrı da diğer tarihçiler gibi, tarih-i umûmîyi üç döneme ayırır: Kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı âhire.²¹⁷

²¹⁶ Hasan Sırrı, *Tarih-i Umûmî I*, 1309, s. 10–12.

²¹⁷ Hasan Sırrı, a.g.e., s. 14.

Mekâtib-i Bahriye-i Şâhâne muallimlerinden Sol Kol Ağası Mehmed Şükrü, Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne İdâdisinin ikinci ve üçüncü sınıf talebesi için 1313'te (1897) dört yüz otuz altı sayfalık *Tarih-i Umûmî* yazmıştır.

Mehmed Şükrü, on üç sayfalık tarih-i mukaddesten sonra İbrahim Hakkı ve Hasan Sırrı gibi ilk çağ tarihine Şarkî Asya ile başlamış, Çin, Hint ve Türkleri anlattıktan sonra Mısır medeniyetinin anlatımına geçmiştir. Mısır, Asuriye ve Bâbil, İran, Yunanlıların siyasi tarihlerini anlattıktan sonra medeniyetlerini de ayrı bir başlık altında anlatmıştır. Aynı şekilde Avrupa tarihi'nin siyasi olayları anlatıldıktan sonra da “Kurûn-ı Vustâ'da Avrupa Medeniyeti” başlığı altında Avrupa medeniyeti anlatılmasına rağmen İslam Tarihi'nden sonra İslam medeniyetine yer verilmemiştir.

Kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı âhire tarihleri anlatılırken Osmanlı tarihine yer verilmemiştir. Bunun sebebi ders programında “Osmanlı Tarihi” dersinin bulunmasından çok aslında tarih bilincindeki değişimden kaynaklanır. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılan ilk kurumlarının ordu ve askeri okullar olduğunu düşünürsek tarih bilincindeki değişimi daha iyi anlamış oluruz.

Mehmed Şükrü'ye göre, tarih-i umûmî, insanların “vahşet ve bedeviyet hâli”ni terk ederek birlikte yaşamaya başladıkları zamandan beri geçirdikleri her türlü durumu genel olarak anlatan bir ilimdir.

Tarih'ten en çok devlet adamları faydalanır, insanların ahlak ve davranışlarını düzeltmesi tarih yardımıyla olur.

Tarihte sadece Kafkas cinsi yani beyaz ırk, devletler kurup terakki ettiğinden, tarih de yalnız beyaz ırktan bahseder. Mehmed Şükrü, Tarih'in başlangıcı, kaynakları ve dönemlendirme konusunda önceki tarihçilerle aynı görüşlere sahiptir.²¹⁸

“Mısır-ı Kadîm Medeniyeti”, “Asuriye ve Bâbil Medeniyeti”, “İran'ın Ahvâl-i Medeniyeti”, “Yunan-ı Kadîm medeniyeti”, “Kurûn-ı Vustâdaki Avrupa Medeniyeti” gibi bölümlerde toplumların kültürel özellikleri, dünya medeniyetine katkıları, yönetim şekilleri, sosyal yaşantıları, ticarî özellikleri, dinleri “ulum ve maârif” alanındaki çalışmaları anlatılmıştır.

1317 yılında Mehmed Ali Aynî, Ernest Lavisse'nin *Küçük Tarih-i Umûmî*sini tercüme etmiştir. Mehmed Ali Aynî, kitabın “İfade” bölümüne İslamiyet ve Osmanlılığa müteallik bölümler re'sen yazılmıştır” şeklinde bir not düşmüştür. Yani

²¹⁸ Mehmed Şükrü, *Tarih-i Umûmî*, 1313, s. 5-8.

Fransız umûmî tarih algısı içerisinde İslamiyet ve Osmanlılar önemli bir yer işgal etmemektedir. Müellifimiz kronolojiye göre tercüme eserin içerisine bu bölümleri kendisi eklemiştir. Mehmed Ali Aynî de Lavisseye'nin tarih anlayışı dışına çıkmamış, Abbasilerin yıkılışına kadar olan İslam Tarihi'ne yüzde üç, İstanbul'un fethine kadar olan Osmanlı Tarihi'ne yüzde iki oranında yer vermiştir. Eserin tamamı iki yüz yedi sayfadır. Osmanlı Tarihi'ne sadece kurûn-ı vustâda yer verilmiştir.

Lavisseye, ilkçağ medeniyetlerinin anlatımına Mısır'dan başlamış, Benî İsrail ve Yunanlılarla devam etmiştir. Roma İmparatorluğu ve İseviyet ile Zaman-ı Kadîm'i bitirmiştir.

Ernest Lavisseye'nin kitabında dört dönem adı geçmektedir. Buradan hareketle Lavisseye'nin Tarih'i şu şekilde dönemlere ayırdığını söyleyebiliriz: Zaman-ı Kadîm, Dünya'nın başlangıcından Roma İmparatorluğu'nun nihayetine, miladî 395 tarihine kadardır. Kurûn-ı Vustâ, ise On beşinci asrın sonunda biter, Kurûn-ı Cedîde ya da diğer adıyla Kurûn-ı âhire ise, 1789 Fransa İnkılâbı ile biter. Asr-ı Hâzır ise Fransa İnkılâbı'ndan günümüze kadar devam eder.

Asr-ı hâzırda Avrupalıların sömürge yarışı, Avrupa dışındaki Avrupalılar ve Afrika ve Amerika'da Avrupalılar başlıkları altında toplanmıştır. Son bölümde diğer umûmî tarihlerde görmediğimiz Kanada, Meksika ve Arjantin gibi yerlerden de bahsedilmiştir.

Ali Reşad ve Ali Seydi,* taşra idâdîlerinin üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıfları için, resimli ve haritalı, üç ciltlik *Tarih-i Umûmî* yazmıştır. Ali Reşad ve Ali Seydi'ye göre, Tarih, geçmişte yaşamış “akvâm-ı medeniye”nin siyasî ve ictimâî durumlarından bahseden bir fendir. Tarih bilmeyen bir kişi, iyi bir hükümet adamı, hariciye memuru, komutan, müellif ve muharrir olamaz. Tarih'ten iki şekilde istifade edilir. Birincisi, tarih bize geçmişte neler olup bittiğini öğretir, ikincisi, geçmişteki olayları muhâkeme ederek ileride neler olabileceğini keşfetmemize yardım eder.²¹⁹ Yani tarih, geçmişe dayanan bir gelecek anlayışı ortaya koymamızı sağlar. Ali Reşad ve Ali Seydi için, “akvâm-ı medeniye” ile kastedilen “cemiyet” haline gelmektir. Dolayısıyla tarih çağları da, insanlar cemiyet haline geldikten sonra başlar.

* Mustafa Uzun, “Ali Seydi Bey”, *DİA* 2, İstanbul 1989, s. 442-445.

²¹⁹ Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umûmî I*, İstanbul 1327, s. 4.

Ali Reşad ve Ali Seydi de önceki müellifler gibi tarihin âsâr-ı mazbuta, âsâr-ı menkule ve âsâr-ı atîka olmak üzere üç kaynağının bulunduğunu, tarihin umûmî ve husûsî olarak iki kısma ayrıldığını tekrar eder. Tarih'e yardımcı bilimler içerisinde daha önce hiç geçmeyen fûnûn-ı harbiye ve siyâsiye bilimlerinin de adı geçmektedir.²²⁰ Bunun sebebi olarak da, kitabın yayımlandığı 1327 (1912) yılında Osmanlı Devleti'nin balkan devletleriyle savaş halinde olmasını gösterebiliriz.

Tarih-i umûmî, eser bırakmış milletlerin tarihinden bahseder, fakat günümüze eser bırakanlar sadece ırk-ı ebyazdır, yani Kafkasya cinsidir. Tarih'in tam olarak vâkıf olamadığı dönemlere ezmine-i kable't-tarihiye denir. Bu dönemde de sırasıyla Taş, Tunç ve Demir devri yaşanmıştır. Tarih öncesi dönemlerde insanlar “sürü halinde” yaşamışlardır. İnsanlar “cemiyet” haline geldikten sonra tarih başlar. Fakat insanların ne zaman ve nasıl cemiyet haline geldikleri konusunda kesin bilgiye sahip değiliz.²²¹

Ali Reşad ve Ali Seydi, tarihin dönemlendirilmesi konusunda önceki yerli umûmîlerden ayrılırlar. Abdurrahman Şeref de, tarihi kurûn-ı evvel, kurûn-ı vustâ, kurûn-ı ahire ve asr-ı hâzır olarak dört döneme ayırmıştır,²²² fakat *Zübdetü'l-Kıyas* adlı eserinin birinci cildinde giriş kısmında da kurûn-ı vustânın başlangıcı olarak İslam'ın ortaya çıkış tarihini esas alır.²²³ Sadece Ernest Lavisse'nin *Küçük Tarih-i Umûmî*sinde tarih dört döneme ayrılmıştır. Ali Reşad ve Ali Seydi, tarihçilerin tarihi dört büyük döneme ayırdığını açıkça söyler. Bu dönemlendirme günümüzdeki dönemlendirmeye çok benzemektedir.

Kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ, kurûn-ı uhrâ ve kurûn-ı cedîde, günümüzde sırasıyla ilköğ, ortaöğ, yeniöğ ve yakınöğ tekabül eder. Kurûn-ı ûlâ, hilkatten Batı Roma'nın yıkılışına kadardır. Kurûn-ı vustâ, Batı Roma'nın yıkılışından İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı uhrâ, İstanbul'un fethinden Fransa İhtilâl-i Kebîri'ne kadardır. Kurûn-ı cedîde ise, Fransız İhtilâl-i Kebîri'nden itibaren devam eder.²²⁴ Daha önceki umûmîlerde kurûn-ı cedîde ile kurûn-ı uhrâ aynı dönemi işaret eder ve İstanbul'un fethinden sonraki zaman olarak tanımlanırdı. Fakat Ali Reşad ve Ali Seydi, kurûn-ı uhrâ ile kurûn-ı cedîdeyi farklı dönemler olarak tanımlamıştır. Kurûn-ı cedîde İstanbul'un fethiyle değil, Fransız İhtilâl-i kebîri ile başlar. Abdurrahman

²²⁰ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 5.

²²¹ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 6-7.

²²² Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 171.

²²³ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kıyas I*, 1315, s. 2.

²²⁴ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 8.

Şeref'in de kabul ettiği gibi Fransız İhtilâli ile her alanda yeni usüller ortaya çıkmış, özellikle de yönetimde eski anlayışlar terk edilip yeni anlayışlar kabul edilmiştir. İstanbul'un fethi ile güçlü surlar yıkılarak krallar güçlenmişti. Bu Avrupa'nın yaşadığı bir değişimdi, Fransız İhtilâli ile Avrupa'da yeni bir değişim yaşandı. Yönetim laikleşti ve halk iradesi hakim oldu. Bu yeni anlayış dünyayı da etkiledi.

Ali Reşad ve Ali Seydi, kurûn-ı ûlâyı hilkat ile başlatırlar. Günümüzde ise, tarihî çağlar yani, ilk çağ yazının bulunuşu ile başlar. Tarih, yazı ile yani, “kesin bilgi” ile bilim olarak meşrûiyet kazanır. Günümüz bilim anlayışında yazı ile kesin bilgiye ulaşıldığından tarih, âdetâ yazı ile özdeşleştirilmiştir. Hurâfe ve hikayeden arındırılmış bir “bilgi” bilimin konusu olabilir. Tarih de bir bilim olduğuna göre, kesin bilgiye ulaşabilmesi için yazılı kaynağı esas alır. Geç dönem Osmanlı Devleti'nde tarihî çağların yani, tarihin başlangıcı yazı değil, insanların “cemiyyet” halinde yaşamaya başladığı zamandır. Fakat insanların ne zaman ve nasıl “cemiyyet” haline geldiği tam olarak belli değildir.

Ali Reşad ve Ali Seydi, tarihin başlangıcı yani re's-i tarih konusunda tercih yapmadan her milletin kendisi için önemli bir olayı tarih başlangıcı olarak kabul ettiğini ve olayları bu esasa göre tarihlendirdiklerini söyler.²²⁵

Etnoğrafya âlimleri, insanları fizikî özelliklerini esas alarak dört ırka ayırmışlardır: Irk-ı ebyaz, ırk-ı asfer, ırk-ı ahmer, ırk-ı esved. Türkler ırk-ı asfere yani, sarı ırka mensuptur. Kitapta İslamiyet öncesi Türkler hakkında bu bilgiden başka bir açıklamaya rastlayamadık. Önceki tarih-i umûmîlerde Türklerden az da olsa ayrı bir bölümde bahsedilmekte iken, bu kitapta medhal bölümünde ırlardan bahsedilirken Türkler de zikredilmektedir. Bu açıdan Ali Reşad ve Ali Seydi'nin bu *Tarih-i Umûmîsi* Ernest Lavisse'nin *Küçük Tarih-i Umûmîsi* ile benzerlik göstermektedir. Lavisse de, İslamiyet öncesi Türklerden hiç bahsetmemiştir. Ali Reşad ve Ali Seydi, “Barbarlar” bölümünde barbar kavimlerden bahsederken Hunlara üç sayfa ayırmıştır,²²⁶ fakat, Hunların ırk-ı asfere mensup olduğunu söylemesine rağmen kitabın medhal kısmında ırları anlatırken Hunlardan hiç bahsetmemiştir. Ayrıca Hunların Asya'nın içlerinde Çin sınırında yaşadıklarını söylemesine rağmen Türk olup olmadığı konusunda bilgi vermemektedir.

²²⁵ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 8.

²²⁶ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 76-79.

Bu kitabın bir diğeri özelliği ise, önemli kişilerin resimleri ve haritalara daha fazla yer verilmesidir.

Ali Reşad ve Ali Seydi, ilk çağ medeniyetlerinin anlatımına Mısır ile başlamıştır. Müelliflere göre, Mısır, kurûn-ı ûlâdaki en “mütemeddin” medeniyettir. Mükemmel kanunlara sahip olduklarından devlet de iyi yönetilmiştir. Temizliğe de çok önem verirlerdi.²²⁷

Mısır’dan sonra Asurîler ve Babilliler, İbraniler, Fenikeliler, Kartacalılar, İranîler, Yunânîler, Makedonya ve Romalılar anlatılmıştır. Olaylar anlatılırken sebep sonuçlardan kısaca bahsedilmiştir. Olayların tarihleri bazen milâdî bazen hicrî bazen de rûmî tarih esas alınmıştır.

Romalıların yıkılışı sebebi, ahlakın bozulmasına bağlanmaktadır. Romalılar başlangıçta dünyanın en hamiyetli, “cemiyet-i millîye ve vataniye” ile muttasıf, ahlaklı bir kavmi iken, memleketleri büyüdükçe, münkariz olmuş hükümetlerin efrâdıyla temasları arttıkça, yunanlılarla karıştıktan sonra güzel ahlakları bozuldu.²²⁸

Ali Reşad ve Ali Seydi, Roma medeniyetini Yunanistan’dan sonra Avrupa Medeniyeti’nin mehd-i zuhûru olarak görür. Başka bir ifade ile söylersek, Avrupa Medeniyeti’nin temelleri Yunanistan ve Roma’ya dayanır.²²⁹

Avrupa Tarihi’ne de Frank Hükümeti ile başlanmıştır. Sırasıyla Almanya, İsviçre, İngiltere, İtalya, İskandinavya, Rusya ve Lehistan ile sona ermiştir. Avrupa Tarihi’nde niçin böyle bir sıranın takip edildiği açıklanmasa da, kurûn-ı vustâda, tarihte etkinlik, nüfuz alanının genişliği ve Fransa’ya yakınlıklarına göre sıralamanın yapıldığını söyleyebiliriz.

Eserin ikinci cildine ise, İslam Tarihi ile başlanmıştır. Hulefâ-yı Râşidîn, Emeviler ve Abbasilerle devam edilmiş, Endülüs Devlet-i İslamiyesi ve ehl-i salîb muhârebelerinden sonra İslam Medeniyeti anlatılmıştır. Endülüs Emevi devleti, “Avrupa medeniyet ve mârifetinin menşei” olarak kabul edilmiştir.²³⁰

Cengiz’in İslam memleketlerini yakıp yıkması ve insanları öldürmesi ile İslam medeniyeti münkariz oldu.²³¹ İslam Medeniyeti, İslam’ın zuhuruyla başlar ve İslamiyet’in zuhuruna kadar Arap yarımadasına medeniyet girmemişti, İslam

²²⁷ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 15.

²²⁸ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 68-71.

²²⁹ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s.72.

²³⁰ Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umûmî II*, İstanbul 1327, s. 45.

²³¹ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 53.

medeniyetinin tekemmül eylediği dönemler ise, (hicrî) ikinci, üçüncü ve dördüncü asırlardır.²³²

İslam medeniyetinin Avrupa'ya üstünlüğünü ispatlama çabasını bu eserde de görmekteyiz. Me'mun zamanında devletin mâlî işlerinden sorumlu dîvân-ı âlî kurumunu Batı'da açılan Parlamen'lerin ilk örneği olarak kabul eder.²³³

Ali Reşad ve Ali Seydi'ye göre âsâr-ı medeniye ve umrâniye üç sebepten dolayı mahvolmuştur. Birincisi, Cengiz, Hülâgü ve Timur'un zulmü, ikincisi, Endülüs Hükûmet-i İslamiyesi üzerine kuzeyden ehl-i salîbin hücumları, üçüncüsü, üçüncü asırdan beri hükûmât-ı mevcûde-i islamiyenin "eydî-i istibdâd"da kalması sonucunda cehâletin her yeri kaplamasıdır.²³⁴

İstibdâd'ın İslam medeniyetinin geri kalma sebebi olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. Bunun II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonraki dönemde yazılan bir ders kitabında söylenmesi, Ali Reşad ve Ali Seydi'nin II. Abdülhamid dönemine bakışını da yansıtmaktadır.

Kurûn-ı vustâda Osmanlılara on üç sayfa yer verilmiştir. Osmanlıların anadoluya gelişinden İstanbul'un fethine kadar olan dönem anlatılmıştır. Bu bölüm, ikinci cildin yaklaşık yüzde sekizini kaplar. Osmanlıların kısa sürede genişlemesinin sebebi hüsn-i ahlak ve hüsn-i imtizâc sahibi olmalarına bağlanmıştır.²³⁵ Osmanlılar, askerî alanda ise, Yeniçeri Ocağı'nı kurarak, dünyada (ilk kez) askerliği sürekli hale getirdiler.²³⁶

Osmanlılardan sonra kurûn-ı uhrâ tarihinde sadece Avrupalı devletler önem sırasına göre anlatılır. Rönesans'ın meydana geldiği İtalya, Coğrâfî Keşifleri başlatan İspanya ve Portekiz ile devam edilmiş, Flemenk, İngiltere de denizcilikte diğer güçlü devletler olarak kurûn-ı uhrâda yerini almıştır. Kurûn-ı vustâda ilk sırada anlatılan Fransa, kurûn-ı uhrâda son sıralarda yer almıştır. Fransa'dan sonra İskandinavya, tam anlamıyla batılılaşamayan Rusya ve son sırada Lehistan'ın anlatımı ile dünya tarihinin değişen yüzü yansıtılmıştır. Kurûn-ı uhrâda Avrupa devletleri ikinci cildin yaklaşık yüzde altmışı, İslam ve Osmanlı tarihi ise, yaklaşık yüzde kırkıdır.

²³² Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 62-63.

²³³ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 65.

²³⁴ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 68-69.

²³⁵ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 71.

²³⁶ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 73.

Kitabın üçüncü cildi asr-ı hâzır tarihine ayrılmış Fransa tekrar Avrupa tarihinde önem kazandığından Fransa ile başlayıp Osmanlı devleti ile bitirilmiştir. Osmanlı Devleti'nden önce Avrupalı devletlerin Asya ve Afrika'daki sömürgelerinden ve Amerika'dan bahsedilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin umûmî tarihte işgal ettiği yeri göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti, medeniyete pek katkısı olmayan “çevre” ülke konumundadır.

Osmanlı Tarihi'ne Fatih devrinden devam edilmiş ve Sultan V. Mehmed'in tahta çıkışı ile sona ermiştir. Bir de son üç sayfada bir lâhika bulunmaktadır.

Ali Reşad ve Ali Seydi'ye göre, Kânûnî'nin ölümü Osmanlı tarihinde dönüm noktasıdır. Osmanlı devleti bu dönemden sonra da toprak kazanmasına rağmen güç kaybetmiştir. Avrupalılar, Türklerin hâlâ güçlü olduklarını sandıklarından Osmanlı Devleti toprak kaybetmemiştir. Kânûnî'nin ölümünden (974) I. Ahmed döneminin sonuna (1026) kadar yarım asır bu şekilde devam edilmiştir. Bu döneme “devr-i tevakkuf” denir. 1026'dan 1244 tarihine kadar geçen zamana ise, “devr-i inhitât” denir.²³⁷

Sultan Abdülaziz'in istibdâd yönetimini eleştiren gençlerin bir kısmı Avrupa'ya giderek Osmanlı Hükûmeti'ni eleştiren yayınlar yaptılar. Bu gençlere “Yeni Osmanlılar” denmiştir.²³⁸

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişinde Midhat Paşa “şehid-i hürriyet” olarak zikredilir. Şehid-i hürriyet Midhat Paşa'nın önderliğinde Sultan Abdülaziz Çırağan Sarayı kuşatılarak tahttan indirilir ve yerine V. Murad getirilir. Fakat V. Murad da tahta geçeceğini ansızın öğrendiğinden “aklını oynatmış”tır.²³⁹

Meşrûtiyet taraftârı olan Midhat Paşa, hürriyet şehidi olarak anılırken, istibdâdı temsil eden padişah için pek de kibar olmayan bir uslub kullanılmıştır.

1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesinin sorumlusu olarak da II. Abdülhamid gösterilmiştir. Cephedeki komutanları dinlemediği ve savaşı saraydan yönetmeye çalıştığı için II. Abdülhamid suçlanmıştır.²⁴⁰

31 Mart Olayı Kabakçı Mustafa isyanına benzetilmiştir. 31 Mart Olayı'nı bastıran Selanik'ten gelen ordu ise “kahramânâne” bir şekilde isyancıları

²³⁷ Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umûmî III*, İstanbul 1327, s. 176-178.

²³⁸ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 195.

²³⁹ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 196-197.

²⁴⁰ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 199.

cezalandırmıştır. II. Abdülhamid de meclis-i meb'ûsân ve âyân kararı ile çıkarılan fetva gereğince tahttan indirilmiştir.²⁴¹ Tahttan indirilme sebebi ise belirtilmemiştir. 31 Mart Olayı'nın sorumlusunun II. Abdülhamid olduğu îmâ edilmiştir.

Son üç sayfada yer alan Lâhika'da III. Selim döneminden başlayıp müellifin yaşadığı döneme kadar Osmanlı Devleti'nin gelişim süreci değerlendirilmiştir. Müslümanların geri kalma sebepleri içerisinde yine II. Abdülhamid döneminde ticaret yapmak için, şirket kurup, seyahate çıkmak yasak olduğundan Müslümanlar için ticaret yapma imkânı yoktu. Meşrûtiyet'in ilânından sonra ticaret hızla gelişti. Devlet, ziraat, ticaret, maârif ve sanatlara önem verdiği için on seneye kadar “vâdi-i terakkiyât”ta Osmanlılar da ciddi anlamda ilerleyecektir.²⁴²

Asr-ı hâzır tarihinde ilk kez Osmanlılardan bu tarih-i umûmîde bahsedilmiştir. Olaylar müelliflerin yaşadığı dönemi de kapsamıştır. Dolayısıyla müelliflerimize göre, bir olayın tarihin konusu olabilmesi için üzerinden otuz yıl geçmesine gerek yoktur. Öğrencilere faydalı olması düşünüldüğü için güncel olaylar da değerlendirilmiş ve istibdâdın karşıtı olarak Meşrûtiyet övülmüş, öğrencilere ilerlemenin ancak meşrûtiyetle sağlanabileceği düşüncesi ve meşrûtiyet bilinci verilmek istenmiştir.

Mükrimin Halil Yinanç'ın makalesinde²⁴³ çok ağır eleştirilerde bulunduğu, buna karşılık Birol Emil'in bu eleştirileri reddederek daha olumlu baktığı²⁴⁴ ve son olarak Fuad Köprülü'nün makalesinde²⁴⁵ adından bile bahsetmediği yine buna karşılık Yahya Kemal'in Fuad Köprülü'yu bu tutumundan dolayı eleştirdiği²⁴⁶ Mehmed (Mizancı) Murad'ın tarih görüşü, Mekteb-i Mülkiye'de on yedi yıl tarih hocalığı yapmasına rağmen maalesef yeteri kadar incelenmemiştir. Osmanlı Devleti'nde popüler olmasına rağmen günümüzde sadece siyasî görüşleri merkeze alınarak söz konusu edilmektedir.

Mizancı Murad, altı cildlik *Tarih-i Umûmî* ve bir cild *Muhtasar Tarih-i Umûmî* yazmıştır. Elimizdeki umûmîler farklı yıllara aittir. Birinci ve ikinci cildleri, 1327; üçüncü ve dördüncü cildleri, 1328; beşinci ve altıncı cildleri 1299 tarihli. Yaptığımız araştırma sonucunda *Tarih-i Umûmî*'nin ilk baskısının 1297-1299

²⁴¹ Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 205-206.

²⁴² Ali Reşad, Ali Seydi, a.g.e., s. 206-209.

²⁴³ Mükrimin Halil Yinanç, a.g.m., s. 7-10.

²⁴⁴ Birol Emil, a.g.e., s. 540.

²⁴⁵ Köprülüzade Mehmed Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 2, 1329, s.185-196

²⁴⁶ Yahya Kemal Beyatlı, *Mektuplar-Makaleler*, İstanbul 1977, s.182-183.

yıllarında olduğunu tesbit ettik. *Muhtasar Tarih-i Umûmî*'nin ilk baskısı ise, 1302 tarihli'dir. İncelediğimiz *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, 1315 tarihli'dir.

Mükrimin Halil Yinanç, Mizancı Murad'ı Tarih-i Ebu'l-Faruk adlı eserinden dolayı çok ağır eleştirse de, umûmî tarihlerini takdir etmektedir. Mükrimin Halil Yinanç'a göre, Mizancı Murad, Fransız tarihçi Duruy'un lise ve orta mektepler için yazdığı kitapları ve Rus mektepleri için yazılan ders kitaplarını örnek alarak eğitim açısından da en güzel umûmî tarihi kaleme almış ve bu eserle Avrupa tarihçiliğini ülkemize getirmiştir. Eser, muhtasar bir bilgi yığını olmaktan ziyade düzenli ve iyi tasnif edilmiş, aynı zamanda bilimsel bir üslup kullanılmıştır.²⁴⁷

Mizancı Murad, tarihi, dünyanın ve insanoğlunun durumundan bahseden fenn olarak tanımlar. Tarih-i umumi ise, insanoğlunun vahşet halinden ve bedevîlikten çıkıp bugünkü “umran ve medeniyet” mertebesine gelinceye kadar geçirdiği “tebeddülât ve inkılâbât”ı yani değişimi ayrıntılı bir şekilde anlatan güvenilir ve muteber bir fenndir.²⁴⁸

Burada “dünyanın durumu” ve “insanoğlunun durumu”nu birbirinden ayırarak “doğal durum” ve “insanî olay”ların niteliklerinin farklılığını vurgulamıştır. Maddî oluşum tamamlanınca insan yaratılmıştır. İnsanın ortaya çıkışı belli bir süreci gerektirmiştir. Buradan insanın tarihî bir varlık olduğunun kabulü ortaya çıkar.

Doğal durumun dinî anlayıştaki cennetin yerine önerildiği söylenebilir. Bununla birlikte doğal durum, insanın kökenini açıklamak için uygun bir zemin olmuştur. Doğal durum, insanın dinî köken dışında başka bir kökene sahip olduğunu gösterir, toplumun bireyler arası bir sözleşme sonucu ortaya çıktığını açıklar. Doğal durum, hristiyan kurtuluş inancını da etkisiz hale getirmek için kullanılmıştır. Doğal durumu konu edinen düşünürlerin büyük bir çoğunluğu, doğal durumu cennet ya da *altın çağ* özelliklerini öne çıkararak tasvir etmişlerdir. Eğer bu dünyada altın çağ özellikleri gösterir bir yapı oluşturulursa, Kilise'nin kendi çıkarları için çarpıttığı kurtuluş dogması da ortadan kalkacaktır.²⁴⁹

Bu tanımın devamında tarihin halktan her “sınıf”a hitap ettiği, toplulukların “iyi” ve “kötü” yönlerini insanlara öğrettiği, insanların kötü alışkanlıklarını yok edip iyi alışkanlıklar kazandırarak “ahlakî” yönden kemale erdirdiğini vurgular. Mizancı

²⁴⁷ Mükrimin Hail Yinanç, a.g.m.,s. 8.

²⁴⁸ Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi I*, Dersaadet 1327, s. 5.

²⁴⁹ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 129.

Murad, devlet ve milletlerin ortaya çıkış, yükseliş ve yıkılış sebeplerinin tarihi olayların araştırılması ile öğrenilebileceği düşüncesine sahiptir.²⁵⁰

Tarih, özellikle devlet adamlarının işine yarar. İyi idare ile kötü idarenin yollarını gösterir.²⁵¹ Tarihe ahlakîlik ve fayda açısından yaklaşmıştır. Burada sınıf teriminin geçmesi Mizancı Murad'ın siyasî görüşlerinin de ipuçlarını vermektedir.

Murad Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1876 harbinde yenilmesini toplumun ahlakî zaafına, kimsenin “vazifesini bilmemesine” bağlamıştı. Şerif Mardin'e göre, bu düşüncenin, Murad Bey'de kendiliğinden ortaya çıkıp çıkmadığını bilemeyiz. Fransa'da da Emile Boutmy, 1870 harbinin de yenilgisini Fransa siyasi “elit”inin yetersizliğine bağlamış ve bunu telafi etmek için “Ecole Libre des Sciences Politiques”i kurmuştu. Mizancı Murad'ın Boutmy'den etkilendiğini söyleyebiliriz ama bu durumu kendisi söz konusu etmemiştir. Öte yandan Slavofillerin bazı eğitim teorilerinin Murad Bey'i etkilediğini biliyoruz.²⁵²

Toplumun “ahlakî” yapısını kuvvetlendirme ve onu temsil eden bir “elit” yetiştirme çabasının bir kökünü de burada buluyoruz. Genel olarak, kuvvetli bir “elit” oluşturma fikrinde o zamanlar Avrupa'da önemli olmaya başlayan iki akımın izlerini görmek mümkündür. Bunlardan biri, “elit”lerin toplumu “ahlakî” yönden geliştireceği ve siyasî alanda liderlik sorununu çözeceklerini ileri süren görüş, ikincisi de Darwinizm'in sosyal düşünceye etkisidir. “Ahlakî”lik unsurunu Guizot gibi 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bazı teorisyenlerin etkilerine kadar götürmek mümkündür. Şerif Mardin'e göre, Murad Bey'in teorisinin gelişmeleri biraz da bu 19. yüzyıl başı “ahlakçı” görüşle 19. yüzyıl sonu “biyolojik” görüşlerinin çatışmasından kaynaklanıyordu. Guizot gibi Murad, “Fransız ideologlarının rasyonalizmi”ni “bir ahlak görüşü” ile birleştirmeye çalışıyordu. Son olarak, Mizancı Murad'ın ahlak görüşü birey için aranan bir değer değil, toplum mekanizmasının düzenli çalışmasını sağlayan ve dayanışmayı artıran bir “sosyal pekiştirici” idi.²⁵³

Tarih, sadece Kafkas ırkını bıraktığı eserleri inceler. Çünkü sadece Kafkas ırkı medeniyette ilerlemiştir, diğer ırklar medeniyette ilerleyemediği için eser bırakamamışlardır. Tarih'in kaynakları âsâr-ı mazbûta, âsâr-ı menkule ve âsâr-ı atıka

²⁵⁰ Mehmed Murad, a.g.e., s.5

²⁵¹ Mehmed Murad, *Muhtasar Tarih-i Umumi*, İstanbul 1310, s. 3.

²⁵² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1996, s. 122.

²⁵³ Şerif Mardin, a.g.e., s. 122-124.

olmak üzere üç çeşittir. Mizancı Murad'a göre, Tarih'in en sahih kaynağı, âsâr-ı atîkadır.²⁵⁴ Âsâr-ı atîka içerisinde, insanların geçmişte meydana getirdiği eserler bulunmaktadır. Mizancı Murad, tarihin tanımında yaptığı "doğa durumu" ve "insânî olay" ayrımının bir uzantısı olarak âsâr-ı atîka içerisinde bitki ve hayvan kalıntılarını zikretmemiştir.

Mizancı Murad'a göre, Coğrafya ve Takvim tarihe en çok yardım eden bilimler arasındadır. Fenn-i el-sine (dilbilim) de, insanların birbiriyle olan ilişkisini bildirir. Kafkas ırkı da dile göre, iki kısma ayrılır. Birincisi, Hz Nuh'un neslinden gelen Hind Avrupa denilen Ârîler, diğeri, Sam bin Nuh'dan gelen Sâmilîlerdir. Mısırlılar, Keldâniler, İbraniler, Araplar ve Fenikeliler Sam neslindendir. Hindular, İranlılar, Yunanlılar, Romalılar, Türkler ve Avrupalılar Yafes neslindendir.²⁵⁵

Re's-i tarih konusunda Mizancı Murad da, söylenenleri tekrar eder. Her millet kendisi için önemli bir olayı tarih başlangıcı kabul etmiştir. Olayları, tarih başlangıcı olarak seçilen olaya göre tarihlendirmişlerdir.

Mizancı Murad, tarih-i umûmîyi üçe ayırır. Kurûn-ı ûlâ, Kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı uhrâ . Kurûn-ı ûlâ, hilkatten Garbî Roma İmparatorluğu'nun inkırazına kadardır. Kurûn-ı vustâ, mîlâdî dört yüz yetmiş altı yılından İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı uhrâ, İstanbul'un fethinden müellifin zamanına kadardır. Mizancı Murad, Avrupalıların tarih taksimini aynen kabul etmiştir.²⁵⁶ Mizancı Murad, çağların değişimi bir olaya bağlasa da, aslında çağ değişimini belirleyen, değişen genel durumdur. Sadece bir olay, çağ değişimine neden olamaz.²⁵⁷

Mizancı Murad, mukaddimeden sonra eserine tarih-i mukaddes ile devam etmiştir. Bu dönemin kaynakları da kütüb-i mukaddesdir. Bu bölüme dinî anlatım hakimdir.²⁵⁸ Mısırlılardan önce Asya'nın üç büyük milletinden Çin, Hind ve Türklerden bahsedilmiştir. Daha sonra Mısırlılar, akvâm-ı sâmiye, İraniler, Yunanlılar, Makedonyalılar anlatılarak birinci cild tamamlanmıştır.

İkinci cildde, Galliler (Fransızlar), barbarların istilaları, Frank İmparatorluğu, Fransa, İngiltere, Almanya, kurûn-ı vustâda kilise, Abbasilerin yıkılışı ile ortaya çıkan Tavâif-i mülûk devletlerine kadar İslam tarihi anlatılmıştır. Üçüncü cildde, Kavimler

²⁵⁴ Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi I*, Dersaadet 1327, s. 7-8.

²⁵⁵ Mehmed Murad, a.g.e., s. 9.

²⁵⁶ Mehmed Murad, a.g.e., s. 10-13.

²⁵⁷ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî V*, İstanbul 1299, s. 6.

²⁵⁸ Mehmed Murad, a.g.e., s. 14-64.

göçü, Şark İmparatorluğu ve İran, İslam tarihi, Roma'nın halefleri, Derebeylikler ile sona erer. Dördüncü cildde, Haçlı seferleri, Endülüs Emevi Devleti, Kurûn-ı vustâ medeniyeti içerisinde İslam medeniyeti ve Avrupa medeniyeti anlatılmıştır. Son bölüm ise, Fatih dönemine kadar Osmanlı Tarihi ile sona erer. Beşinci cildde, Avrupa'nın kurûn-ı uhrâ başında yaşadığı değişim ayrıntılı olarak anlatılmış, kurûn-ı uhrâ döneminde Avrupa'daki gelişmelerle devam edilmiştir. Son olarak X. ve XI. Asırlarda Avrupa medeniyeti anlatılmıştır. Altıncı cildde, kuzey Avrupa'daki büyük devletler, Fransız inkılâbı ve Avrupa'nın durumu anlatılmıştır.

Kitabın sonunda Osmanlı tarihi'nin Fatih döneminden sonraki kısmı kurûn-ı uhrâ içerisinde olması gerekirken yer almadığı müstakil iki cild halinde yakında yayımlanacağını söylenmiştir. Osmanlı Tarihi'nin daha ayrıntılı anlatılması gerektiği sebeb olarak gösterilmiştir.²⁵⁹

Mizancı Murad'a göre, Türkler aşiret halinde yaşadıkları için kurdukları devletler de kısa sürede yıkılmıştır.²⁶⁰

Yunan medeniyetinin gelişimden bahsedilirken, Yunanistan'da fûnun ve edebiyâtın en çok geliştiği dönem Yunanistan'ın siyâseten parlادیği dönemdir. Yani Medye Muharebeleri ve Perikles dönemidir. Mizancı Murad, medeniyetin gelişmesi için siyâsi yapının güçlü olması gerektiğini düşünür.²⁶¹

Mizancı Murad'a göre, galibler mağlublardan medeniyet ile beraber kötü ahlâk ve âdetleri de aldıklarından yıkılıyorlardı.²⁶²

Mizancı Murad, haçlıların Kudüs'ü ele geçirdikten sonra yaptıkları zulmü, Draper'in *Avrupa'da Terakki-i Efkar Tarihi* adlı eserini dipnotta da göstererek anlatmıştır.²⁶³ Haçlı Seferleri sırasında Avrupalılar “milliyet”, “cinsiyet”, “vatan” kelimelerinin ne anlama geldiğini öğrenmiş oldu. Avrupa medeniyetinin de gelişmesine yardım eden olaylardan biri de Haçlı seferlerinde hristiyanların Müslümanları tanınması ve onları örnek almasıdır.²⁶⁴ Roma İmparatorluğu'nda olduğu

²⁵⁹ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî VI*, İstanbul 1299, s. 402.

²⁶⁰ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî I*, Dersaadet 1327, s. 79; Mizancı Murad, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1310, s. 19.

²⁶¹ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî I*, Dersaadet 1327, s. 298.

²⁶² Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî III*, Dersaadet 1328, s. 10.

²⁶³ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî IV*, İstanbul 1328, s. 22.

²⁶⁴ Mehmed Murad, a.g.e., s.45-47.

gibi Müslümanlar da Endülüs'te fethettikleri yerlerin halkı ile karıştıkça ahlâkları bozulmuştur.²⁶⁵

Mizancı Murad kurûn-ı vustâ medeniyeti bölümünde İslam Medeniyeti ve Batı Medeniyeti'ne yer vermiştir. İslam medeniyeti kısmının ilk iki buçuk sayfasında “medeniyete karşı barbarlık” başlığı altında Avrupalıların kurûn-ı ûlâ medeniyeti ile kurûn-ı uhrâ medeniyeti arası bir boşluk olduğunu bu boşluğu dolduramadıklarını söyler. Kilise'nin baskısından dolayı kurûn-ı vustâ medeniyetinin doğru anlatılmadığı görüşüne sahiptir. Kilise'nin baskısı ve zulmünden dolayı aslında ortada Avrupa'ya aid kurûn-ı vustâ medeniyeti yoktur. Bu dönemde Müslümanlar her konuda ilerlemiştir. Avrupalılar Müslümanları örnek almaktadır. Kilise, menfaatlerini korumak için bu durumu görmek istemez. Bu nedenle, Avrupalıların elindeki tarih kitapları da bu düşünce ile yazıldığından gerçeği yansıtmaz ve İslam Medeniyeti'nden etkilendiklerini itiraf etmedikleri için eksiktir. Mizancı Murad'ın Avrupa medeniyetine İslam medeniyetinden daha fazla yer vermesinin sebebi “tarihî gerçeği” anlatmaktır.²⁶⁶

Bu bölümde iki medeniyet karşılaştırılmış ve daha da önemlisi kurûn-ı vustâdaki İslam âleminin medeniyete katkılarından, kültürel özelliklerinden bahsetmesi gerekirken Müslümanların geri kalma sebepleri ve kusurları anlatılmıştır. Bazen de Müslümanların Avrupalılardan üstün olduğu yönler vurgulanmıştır. Avrupa medeniyeti kısmında ise, kilise, feodalizm, haçlı seferleri sonucunda Müslümanlarla etkileşim anlatılmıştır.

Mizancı Murad, İslam'ın kavmiyet ve cinsiyet duvarlarını yıkarak insanları birleştirdiğini, mutaassıb Avrupalıların İslam'ın getirdiklerinden başka bir şey ortaya koyamadıklarını, İslam toplumunda ıslahatın şart olduğunu, avrupayı taklit etmeden ilime önem vererek eğitim ile ıslahatın yapılması gerektiğini söyler.

Mizancı Murad'a göre, İslamiyet kadar “musâvât”a önem veren bir medeniyet yoktur. “Adalet” kelimesinin anlamını yine en iyi bilen Müslümanlardır. Usul-i meşrûta, idâre-i şer'iyeye göre eksiktir.²⁶⁷

Mizancı Murad'a göre, devleti ayakta tutan “vatan sevgisi”dir. Araplarda da vatan sevgisi eksiktir. Harun Reşid, Avrupalıları Endülüs emevi devleti aleyhine kışkırtmıştır. Sonucunda da buradaki Müslümanlar katledimiştir. Diğer umûmî

²⁶⁵ Mehmed Murad, a.g.e., s. 65.

²⁶⁶ Mehmed Murad, a.g.e., s. 218-220.

²⁶⁷ Mehmed Murad, a.g.e., s. 222-236.

tarihlerde Harun Reşid, olumlu yönleriyle anlatılırken burada şahsî menfaati için Müslümanların katledilmesine sebep olduğu söylenmiştir. Ebu'l-Abbas da, emeviye adıyla bilinen camiye de ahıra çevirmiştir. Mizancı Murad'a göre, emeviler, mütegalib oldukları için hilâfetleri câiz değildir; fakat, Abbasilerin bu tutumları da şeraite uymaz. Abbasi halifesi, bir bendesi kendisine itaat etmediği için Cengiz Han'ı İslam toprakları davet ederek Müslümanların katledilmesine neden olur. Nasîreddin Tûsî, halife için yazdığı bir kasîdeden istediği kadar para alamadığı için Hülâgü Han'ı Bağdad'a davet etmiştir. Milyonlarca Müslüman yine katledilmiştir. Tüm bunların sebebi, Müslümanların “vatan sevgisi”nin eksikliğidir.²⁶⁸

Müslümanların geri kalmasının diğer sebebi ise, ahkâm-ı şer'iyenin fene tatbik edilememesidir.²⁶⁹

Avrupa medeniyeti kısmında ise, Papalık ve Feodalizm'in avrupalılara rehberlik edemediği, avrupalıların mutaassıb insanlar oldukları, Avrupalıların haclı seferleri ve Endülüs kanalıyla Müslümanları tanıdığı ve şehirlerin durumu anlatılmıştır.²⁷⁰

Osmanlı tarihinin başında Osmanlıların doğu batı çatışmasının bir örneği olduğunu söyler.²⁷¹ Osmanlı tarihini yazarken *Hayrullah Tarihi*'nden yararlanmışır.²⁷² Mizancı Murad, Yıldırım Bayezid'in politikalarını eleştirir, “Kardeş katli”nin şeraite uygun olmadığını söyler.²⁷³

Beşinci ve altıncı cildler, Avrupa tarihi'ne ayrılmıştır. Avrupa'nın yaşadığı büyük değişim ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Avrupa'nın sömürge yarışı, doğu batı çatışması ekseninde anlatılmıştır.²⁷⁴

Ahmed Refik de, altı cildlik *Büyük Tarih-i Umûmî* yazmıştır. Diğer umûmî tarihlerle kıyaslanmayacak kadar bir çok resim, harita ve tablolara yer verilmiştir. Tarih, görsel malzemelerle süslenerek anlatılmıştır. Daha sistemli ve planlı bir düzene sahiptir. Ahmed Refik, kurûn-ı ûlâ ve kurûn-ı vustâ tarihini anlatmaktadır. Birinci cildde, tarih metodolojisi ile ilgili bilgiler veren girişten sonra Mısırlılar, Hindliler ve Çinliler; ikinci cildde, Yunanlılar ve Büyük İskender; üçüncü cildde, Roma Tarihi; dördüncü cildde, Kavimler Göçü, Fransa, Bizans İmparatorluğu, Türkler, Avrupa'nın

²⁶⁸ Mehmed Murad, a.g.e., s. 237-242.

²⁶⁹ Mehmed Murad, a.g.e., s. 248.

²⁷⁰ Mehmed Murad, a.g.e., s. 249-302.

²⁷¹ Mehmed Murad, a.g.e., s. 303-304.

²⁷² Mehmed Murad, a.g.e., s. 359.

²⁷³ Mehmed Murad, a.g.e., s. 400.

²⁷⁴ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî VI*, İstanbul 1299, s. 385-402.

doğusunda ve batısındaki devletlerin durumu; beşinci cildde, İslam Tarihi; altıncı cildde, Haçlı Seferleri, Avrupa'nın doğusunda ve batısındaki devletlerin durumu, Selçuklular ve Ahmed Refik'in Terakki Devri olarak adlandırdığı İstanbul'un fethine kadar Osmanlı Tarihi anlatılmıştır.

Ahmed Refik, Tarihi geçmişte yaşamış insanların meydana getirdiği olayları araştıran bir fenn şeklinde tanımlar. Husûsî ve umûmî olarak ikiye ayırır. Geçmişte meydana gelen olayların sebepleri ve kanunları üzerinde yapılan araştırma tarih felsefesi adını alır. Tarih, yunanlıların icadıdır.²⁷⁵

Ahmed Refik, tarih-i umûmî yazıcılığının gelişiminden de bahseder. İlk tarih-i umûmî fikri, Polip zamanında ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu fikir dördüncü asırda papazlara geçmiştir. Tarih-i umûmî yazıcılığı, günümüzde daha çok yaygınlaşmıştır.

Araplar tarih ilmine kurûn-ı vustâda çok önem vermişler ve tarih felsefesi gelişmeye başlamıştır. İbn Esir, İbn Haldun ve İbn Hallikan bu dönem tarihçilerine örnektir. Ahmed Refik'e göre, Osmanlılarda tarih-i umûmî Âlî'nin *Künhü'l- Ahbar*'ı ve Münecimbaşı'nın *Sahâifü'l-Ahbar* tercümesi ile başlamıştır. Osmanlı tarihi hakkında yazılan Kâtip Çelebi'nin *Âsâr-ı Tarihiyesi* Osmanlı müelliflerinin tarihleri arasında birinciliği işgal eder.²⁷⁶

Ahmed Refik, tarih-i umûmî yazıcılığında usul hakkında da bilgi verir. En önemli nokta, anlatılacak olayların seçimidir. Seçilecek olayların devlet adamları ve kumandanların istifade edebileceği olaylar olması gerekir. Böyle olunca da siyâsî ve askerî tarih yazılmış olur. Zaten on sekizinci asra kadar da önemli bir tarih eseri yazılamamıştır. Tarih, ancak on dokuzuncu asırda bilim haline gelmiştir. Bundan dolayı on dokuzuncu asra “Tarih Asrı” da denir.²⁷⁷ On dokuzuncu asırda umûmî tarih yazımı da yaygınlaşmıştır. En büyük tarih-i umûmîler Almanya'da yazılmıştır. Fransa'da Lavisse, Rambaud; İngiltere'de Henry Smith, Williams ile Hermes Virjin tarih-i umûmîler yazmışlardır. Tarih-i umûmî yazımında göze çarpan en önemli nokta, umûmî tarihlerin “kozmopolitizm”in etkisinde kalmasıdır.²⁷⁸

²⁷⁵ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî I*, İstanbul 1328, s. 5.

²⁷⁶ Ahmed Refik, a.g.e., s. 6.

²⁷⁷ Ahmed Refik, a.g.e., s. 6-7.

²⁷⁸ Ahmed Refik, a.g.e., s. 7-10.

Ahmed Refik'e göre, dört çeşit tarih yazma usulü vardır: Birincisi, şahsî (subjektif), ikincisi, gayr-i şahsî (objektif), üçüncüsü, ahlâkî (pragmatik), dördüncüsü, vatanperverâne (milliyetçi).²⁷⁹

Disiplinler arası ilişki, tarih-i umûmînin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.²⁸⁰

Ahmed Refik'e göre Tarih, yazılı rivâyetlerin mevcut olduğu devirden yani, yazının icadından başlar. Bu görüşünü Ranke'ye dayandırır.²⁸¹ Her kavim için tarihin başlaması aynı tarihte gerçekleşmemiştir. Bir millet yazıyı kullanırken diğeri taş devrinde yaşıyor olabilir. Çağları dörde ayırmıştır. Günümüzdeki dönemlendirme ile neredeyse aynıdır. Kurûn-ı ûlâ (ilkçağ), Mısırlılardan başlar, İmparatorluğu'nun inkırâzına kadar devam eder. Kurûn-ı vustâ (ortaçağ), milâdî 395 yılından 1453 yılına kadardır. Teodosiyus'un vefâtından, hristiyanlığı kabul ettiği zamandan İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı ahîre veya ezmine-i cedîde (yeniçağ), İstanbul'un fethi ile başlar, fakat Avrupa'da her ülkede bu kabul edilmez, çünkü İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi Avrupalılar için medeniyetin gelişimine bir katkı sağlamamıştır. Matbaanın icadı, amerikanın keşfi Avrupalılara medeniyet yolunda daha fazla katkıda bulunmuştur. Bu nedenle Keşfiyat devri kurûn-ı ahîrenin başlangıcı kabul edilir. Fransa İnkılâbı'na kadar devam eder. Asr-ı hâzır (yakınçağ), Fransa İnkılâbı'ndan müellifin yaşadığı zamana kadardır.²⁸²

İnsanlar Taş, Tunç Ve Demir devrinden sonra medeniyet dairesine girmişlerdir. Yani, Ahmed Refik, medeniyeti, tarih ve yazı ile bağlantılı düşünür.²⁸³

Ahmed Refik ırkları cins-i ebyaz (beyaz), cins-i asfer (sarı), cins-i esved (siyah) ve cins-i ahmer (kızıl) olmak üzere dörde ayırır. Türkler, sarı ırktandır.²⁸⁴

Muhit, ırk, verâset, inanç insanların ilerlemesini etkileyen dört önemli faktördür.²⁸⁵

İncelediğimiz tarih-i umûmîler içerisinde en düzenli ve en ayrıntılı olanı Ahmed Refik'in umûmîsidir. İçerdiği bilgiler açısından günümüzde de değerini korumaktadır. Ahmed Refik, 1340 yılında İlk devre, Orta Mektep 1. sınıf öğrencileri

²⁷⁹ Ahmed Refik, a.g.e., s. 14.

²⁸⁰ Ahmed Refik, a.g.e., s. 10.

²⁸¹ Ahmed Refik, a.g.e., s. 20.

²⁸² Ahmed Refik, a.g.e., s. 18-19.

²⁸³ Ahmed Refik, a.g.e., s. 27.

²⁸⁴ Ahmed Refik, a.g.e., s. 36.

²⁸⁵ Ahmed Refik, a.g.e., s. 42.

için kurûn-ı ûlâ ve kurûn-ı vustâ tarihini anlatan *Umûmî Tarih* yazmıştır. Burada da aynı görüşleri savunmaktadır. İslamiyet öncesi Türklerden bahsederken Orta Asya haricinde de Türklerin yaşadığını söyler. Bunların içerisinde en önemlisinin El-cezire’de yaşayan Sumirler (Sümerler) olduğunu söyler. Burada medenî bir devlet kurdular ve ayların günlerin saatlerin taksimini icat ettiler. heykeltıraşlıkta ilerlediler. Millî zevklerini muhafaza ettiler ve dünyada ilk sanat eserlerini yaptılar. Dilleri, Turânî idi. Hz. İbrahim Sumir medeniyeti içerisinde yaşadı. Güneyden gelen Samiler tarafından yıkıldılar.²⁸⁶ Ahmed Refik, bu görüşleriyle Güneş Dil Teorisi’nin ipuçlarını vermektedir.

Makriköy Numûne Mektebi Tarih ve Coğrafya Muallimi Ahmed. Memduh ve Kadıköy Numûne Mektebi Tarih ve Coğrafya Muallimi Ahmed Halid, 1330 yılında *Numûne Mektepleri için Umûmî Tarih* yazmışlardır. Kurûn-ı ûlâ ve kurûn-ı vustâ tarihini anlatmışlardır. Ahmed Refik’ten etkilenerek tarihi günümüzdeki gibi dört döneme ayırmışlardır. İslam tarihi ve Osmanlı Tarihi kuruluş dönemine toplam üçte bir oranında yer verilmiştir. Eser, iki yüz doksan dört sayfadır.²⁸⁷ Osmanlı Devleti’nin kuruluşu anlatılmadan önce Türklerden ayrıntılı olarak bahsediliyor. Türklerin sosyal hayatı, yönetim şekilleri, askerî dehâlarından, Orta Asya’da kurdukları devletlerden ve İslam devletleri içerisindeki rollerinden bahsedilmiştir. Osmanlı Devleti’nin öncelikle bir Türk devleti olduğu vurgulanmıştır.²⁸⁸ Bu dönemdeki Türkçülük düşüncesi ve Osmanlı devleti’nin Avrupa devletleri ile savaş durumunda olması ders kitaplarına bu şekilde yansımıştır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Osmâniye İdâdîsi Tarih-i Umûmî ve Mekteb-i Harbiye Tarih-i Osmânî Muallim-i Sâbıkı Miralaylıktan Müttekâid Ali Râzî, 1330 yılında *Hulâsâtü’-t-Tevârih* adlı eser yazmıştır. Kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ ve ezmine-i cedîde tarihini anlatmıştır. İslam Tarihi’ne çok az yer vermiştir. Osmanlı Tarihi’ne ise hiç yer vermemiştir.

Ali Râzî, insanlık tarihinin hâl-i vahşetten bedâvete, bedâvetten hadariyete, hadariyetten medeniyete ulaştığını söyler. İnsanlık tarihi bu dört aşamadan geçerek evrimsel bir gelişme göstermiştir.²⁸⁹

²⁸⁶ Ahmed Refik, *Umûmî Tarih*, İstanbul 1340, s. 116-117.

²⁸⁷ Ahmed Memduh, Ahmed Halid, *Numûne Mektepleri İçin Umûmî Tarih*, İstanbul 1330, s. 5-6.

²⁸⁸ Ahmed Memduh, Ahmed Halid, a.g.e., s. 260-266.

²⁸⁹ Ali Râzî, *Hulâsâtü’-t-Tevârih*, İstanbul 1330, s. 7.

Dikkatimizi çeken nokta, kitabın sonunda verilen tabloda II. Mahmud’a kadar Osmanlı padişahlarının isimleri ve saltanat yılları, aynı süre içerisinde doğuda ve Avrupalı devletlerin başındaki kralların isimleri verilmiştir. Kitabın sonunda böyle bir tablonun bulunması, ders esnasında Osmanlı Tarihi’nin yüzeysel olarak anlatıldığı izlenimini vermektedir.

Trabzon Sultânîsi Tarih Muallimi İsmail Safâ, 1330 yılında, 1789 senesine kadar olayları anlatan, *Tarih-i Umûmî*’nin üçüncü cildi olan *Kurûn-ı Uhrâ*’yı tercüme etmiştir. Avrupa’daki siyâsî, sosyal, ekonomik değişimleri anlatır.

Midhat Sadullah, Mekâtib-i Sultâniye’nin 5. Sınıf ve Mekâtib-i İbtidâiye’nin devre-i âliye ve birinci, ikinci sınıflarında okutulmak üzere *Mücmel-i Tarih-i Umûmî Dersleri* adlı umûmî tarih yazmıştır. Midhat Sadullah, tarihi dört döneme ayırarak tüm dönemleri anlatmıştır. Önce tarihi, tarih öncesi ve tarihî çağlar olarak ikiye ayırmış, sonra tarihî çağları günümüzdeki gibi dörde ayırmıştır.²⁹⁰

II. Meşrûtiyet’in ilânını anlatırken de meşrûtiyet tarafdârı gibi tavır takınmıştır. II. Meşrûtiyet’in ilânının sevinçle karşılandığı ve Meclisin geceli gündüzlü çalıştığı söyleyen müellif, eski devri isteyen müstebitlerle kendi menfaatlerini korumak isteyen bazı adamlar, şariat elden gidiyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti herkesi dinsiz yapacak diyerek cahil halkı ve neferleri kandırdı. İttihat ve Terakki, Selanik’te birçok vatanperver ve fedâkârlardan oluşan bir ordu oluşturdu ve isyan bastırıldı Abdülhamid tahttan indirildi, yerine Sultan V. Mehmed başa geçti.²⁹¹

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh, Muallim Ahmed Halid, 1334 yılında Devre-i Âliye 1. sınıf ibtidâiye mekteplerinde okutulmak üzere *Küçük Mekteplilere Umumi Tarih* adlı bir umûmî tarih yazmışlardır. Kurûn-ı ûlâ ve kurûn-ı vustâ tarihini anlatmışlardır.

Müelliflerimize göre, tarih, bizden önce yaşayan insanların ne yaptıklarını, nasıl ilerlediklerini, bazı devletlerin yıkılma sebeplerini, bazılarının da neden ilerlediğini ancak tarih sayesinde öğreniriz. Tarihi okudukça geçmişten ibret alırız. Vatanımız, devletimizin terakkisi için nasıl hareket etmek gerektiğini anlarız.²⁹² Müelliflerimiz, ibtidâiye öğrencilerine tarihin önemini anlatırken faydacı bir anlayışla

²⁹⁰ Midhat Sadullah, *Mücmel-i Tarih-i Umûmî Dersleri*, İstanbul, 1332, s. 8-10.

²⁹¹ Midhat Sadullah, a.g.e., s. 329-330.

²⁹² Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, *Küçük Mekteplilere Umûmî Tarih*, İstanbul 1334, s. 2.

hareket etmişlerdir. Özellikle devletlerin yıkılış ve ilerleme sebeplerinin tarih yardımıyla öğrenildiğinin söylenmesi I. Dünya Savaşı'ndan mağlub çıkan Osmanlı Devleti'nde daha anlamlı hale gelmiştir.

Müslümanlarla Avrupalılar karşılaştırılırken Müslümanların her alanda Avrupalılardan üstün oldukları ve Avrupalıların ilim, edebiyat ve sanat alanında Müslümanlardan etkilendiği vurgulanmıştır. Öğrencilere de İslam'ın en güzel ve en doğru din olduğu Avrupalıların bile İslam Medeniyeti'nden etkilendikleri vurgulanarak İslam'ın gereklerini yerine getirmeleri tavsiye edilmiştir.²⁹³ Kitap, yetmiş yedi sayfadır.

Ernest Lavis ve Alfred Rambaud'un riyaseti altında bir heyet tarafından neşrolunan *Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar Tarih-i Umûmî*'nin birinci cildi, Dâru'l-fünun müderrislerinden Ali Reşad Bey tarafından Türkçe'ye 1334 yılında tercüme edilmiştir.

Ali Reşad, eser aynen tercüme edildiğini gereken yerlere de bazı ilaveler yapıldığını söylemektedir. Ernest Lavis ve Alfred Rambaud'un *Tarih-i Umumisi* daha çok tarih alanında ihtisas sahiblerine hitab etmektedir. Bazı olaylar ima edilerek geçirilmiş ya da bizim okuyucularımıza yabancı olan olaylar ve tabirler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ali Reşad, henüz ülkemizde tarih eğitimi istenilen düzeyde olmadığı için Avrupa ile ilgili olaylar ve tabirlerin anlaşılamadığını söyler. Bunları açıklamaya yönelik bölümler de eklemiştir.

Eserde Fransa Tarihi ayrıntılı işlenmesine rağmen bizi ilgilendiren Bizans ve Slav tarihlerine, genel olarak da doğu tarihlerine önem verilmediğinden bu bölümlere de eklemeler yapmıştır.²⁹⁴

Müellifi ve baskı tarihini tesbit edemediğimiz bir *Tarih-i Umûmî*'de ezmine-i mutavassıta tarihi anlatılmıştır. Kitap, iki yüz seksen yedi sayfadır. Seksen üç ile yüz doksan altıncı sayfaları arasında İslam Tarihi anlatılmıştır.

²⁹³ Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, a.g.e., s. 76-77.

²⁹⁴ Ernest Lavis, Alfred Rambaud, *Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar Tarih-i Umûmî I*, (Çev., Ali Reşad), İstanbul 1334, s. 1.

III. BÖLÜM

GEÇ DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE

TARİH-İ UMÛMÎ YAZICILIĞINDA

YENİ YAKLAŞIMLAR

Bu bölümde Avrupa merkezli umûmî tarih görüşlerine alternatif getirme çabasında olan müelliflerimizin umûmî tarihlerini değerlendireceğiz. Değerlendirdiğimiz umûmî tarihlerin farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

I- Süleyman Hüsnü Paşa ve *Tarih-i Âlem*

Süleyman Hüsnü Paşa, 1877 yılında askerî okullar için *Tarih-i Âlem* adlı eserini yazmıştır.²⁹⁵ Süleyman Paşa'nın eseri, Hilkatten Hicret'e kadar meydana gelen olayları kapsamaktadır. Bu yönü ile eser yarım kalmıştır. Süleyman Paşa, âdâb-ı islamiyeye uygun olarak doğudaki eski toplumlara ait olayları bir mukaddime ve on üç fasıl şeklinde düzenleyerek, birçok tarih kitabından da faydalanarak anlattığını söyler.²⁹⁶ Kitabın en dikkat çeken özelliği İslamiyet öncesi Türklere ayrıntılı olarak yer vermesidir. Yaklaşık yüz altmış sayfa yani, eserin yüzde on altısı oranında yer verilmiştir. Bu eserden önce İslamiyet öncesi Türklere hiçbir tarih-i umûmîde bu kadar geniş yer verilmemiştir.

Ziya Gökalp, Avrupalıların, din ve milliyetimize karşı tarafsız kalamadıklarını, bu sebeple Süleyman Paşa'nın yazdığı *Tarih-i Âlem* adlı eserin örnek alınması gerektiğini söyler.²⁹⁷

Süleyman Paşa'ya göre Tarih, geçmişte yaşayan insanların âdet, güzel vasıfları, genel durumu ve ilerleme sürecinden bahseden bir ameldir. Tarih'i tarih-i mukaddes ve

²⁹⁵ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çev., Zeki Doğan), İstanbul 1998, s. 40.

²⁹⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, 1327, s. 5.

²⁹⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, (Haz., Dr. M. Abdülhaluk Çay), Ankara 1982, s.201-202.

tarih-i temeddün olarak ikiye, tarih-i mukaddesi de tarih-i enbiyâ ve siyer-i nebî olarak iki kısma ayırır. Tarihi temeddünü de, tarih-i siyâsî, tarih-i ulûm ve edebiyât ve tarih-i tabîî olarak üçe ayırır. Tarih-i siyâsîyi de tarih-i âlem, tarih-i umûmî ve tarih-i husûsî olarak üçe ayırır. Tarih-i âlemi, tarih-i umûmîden farklı gördüğünü belirtir. Süleyman Paşa'ya göre tarih-i âlem, hilkatten içinde bulunduğu zamana kadar meydana gelen olayları kapsamaktadır. Bazı müverrihlerin bunu tarih-i umûmî olarak da adlandırdığını hatırlatır. Tarih-i umûmî ise, bir asırda meydana gelen ya da bir devletin tarihinden bahseder. Tarih-i Kadim, Roma Tarihi, *Heredot Tarihi*, Romalıların *Titliv* ve *Tasid Tarihleri*, İngilizlerin *Langar Tarihi* umûmî tarihlere örnek gösterilebilir.²⁹⁸

Tarih-i âlem, tarih-i kurûn-ı ûlâ, tarih-i kurûn-ı vustâ ve tarih-i kurûn-ı ahîre olmak üzere üçe ayrılır.

Tarih-i kurûn-ı ûlâ veya Tarih-i Kadîm, Hilkatten, peygamberimizin bi'set ve zuhurlarına kadardır. Tarih-i kurûn-ı vustâ, Hicret'ten Saltanat-ı Osmâniye'nin ortaya çıkışına kadardır. Tarih-i kurûn-ı ahîre ya da cedîde, Saltanat-ı Osmâniye'nin zuhurundan II. Mahmud'un nizâm-ı cedîdi ihdas ve Yeniçeriliği kaldırdığı zamana kadardır. Vaka-yı Hayriye'den günümüze kadar olan zamana da Tarih Asrı denir.²⁹⁹ Süleyman Paşa, tarih-i kadîmi de ezmine-i evveliyeye, ezmine-i esâtiriye ve ezmine-i tarihiye olarak üç döneme ayırmıştır. Ezmine-i evveliyeye, ahd-i Âdem ve ahd-i Nuh olmak üzere ikiye ayrılır ve âdem'den devletlerin kuruluşuna kadardır. Ezmine-i esâtiriye, devletlerin kuruluşundan Roma şehrinin kuruluşuna kadardır. Ezmine-i tarihiye, Roma şehrinin kuruluşundan Hicret'e kadardır.³⁰⁰

Tarih-i Âlem'de diğer tarih-i umûmîlerde görmediğimiz bir dönemlendirme ile karşılaşırız. Daha önce Hicret Olayı'nı esas alarak dönemlendirme yapan Ahmed Cevdet Paşa, Tercüme Odası hulefâsından Ahmed Hilmi, Mehmed Atıf'dan farklı olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışını da çağ başlangıcı olarak değerlendirmiştir. Bu dönemlendirme İslam ve Osmanlı Tarihi merkezlidir. Avrupa merkezli dönemlendirmeye alternatif sunulmuştur.

Süleyman Paşa, tarihin dönemlere ayrılmasından bahsettikten sonra kâinâtın yaratılışını anlatmış, bitki ve hayvanların da yaratılışından bahsettikten sonra insanın yaratılışını anlatmıştır. Dikkatimizi çeken nokta ise, diğer umûmî tarihlerde bu konular

²⁹⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 2-3.

²⁹⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 3.

³⁰⁰ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 32.

sadece dinî kitaplar esas alınarak anlatılırken, burada dinî kitapların yanında bilimsel bir dil de kullanılmıştır. İnsanın yaratılışında ise, en çok üzerinde durulan konu, insanın maymundan gelmediği tezidir. Son yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen insan iskeletleri delil olarak gösterilmiş ve insanın maymundan gelmediği bilimsel bir dille açıklanmıştır.³⁰¹ Bu dönemde evrim düşüncesinin Osmanlı müverrihleri üzerindeki etkisinden olsa gerek Süleyman Paşa, evrim teorisinin bir parçası olan insanın maymundan geldiği görüşünü reddetmiştir.

Ahd-i Âdem ve ahd-i Nuh dönemlerinden sonra Mısırlılar, Asurîler ve Babilliler, Fars hükümeti, İbraniler, Çinliler, Hindular, Tavâif-i Türk, Ermeniler, Suriyeliler, Fenikeliler, Kartacalılar, Küçük Asya'daki kadim milletler, Yunanlılar, Romalılar, Kavimler Göçü, Roma Şark Devleti, İslamiyet öncesi Araplar sırayla anlatılmıştır. Eser, dokuz yüz doksan üç sayfadır. İslamiyet öncesi Türklere yüz altmış sayfa yer verilmiştir.

Süleyman Paşa, kurûn-ı ûlâ tarihine dâir bilgilerin güvenilir olmadığının farkındadır. Bu dönemde kutsal kitaplar, Herodot ve Ksenofon kaynak olarak kullanılmıştır.³⁰²

İbraniler anlatılırken de Tevrat esas alınmıştır. Dipnotta da belirtilmiştir.³⁰³ Çin tarihinin anlatımında Fransız tarihçi Potir, İbn Haldun ve İbnü'l-Esir'den³⁰⁴ Fransız Doktor'un risâlesinden,³⁰⁵ Çin'in nüfusu hakkında Fransız coğrafyacı Mösyö Grağvar'dan³⁰⁶ ve Mösyö Lavilvarsek Klaprot'un *Asya Seyahatnâmesi*'nden faydalanılmıştır.³⁰⁷ Hint Tarihi anlatılırken, isim verilmeden Yunanlı müverrihlerden,³⁰⁸ Mösyö De Buvadjanisni ile Mösyö Kısavyir Raymond'dan yararlanılmıştır.³⁰⁹ *Tarih-i Umûmî* yazarı Yuhanna İbkariyus'un bir konu hakkındaki görüşü İbnü'l-Esir, İbn Haldun, İbn Kesir, Taberi ve Zehebî gibi İslam tarihçilerinin eserleri ile karşılaştırılmış sonuçta İslam tarihçilerinin görüşü kabul edilmiştir.³¹⁰ Süleyman Paşa, İslam tarihçilerinin eserlerine daha fazla itibar etmektedir.

³⁰¹ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e. s. 3-32.

³⁰² Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s.111-116.

³⁰³ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 212.

³⁰⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 315.

³⁰⁵ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 354.

³⁰⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 356.

³⁰⁷ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 295.

³⁰⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 369.

³⁰⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 380.

³¹⁰ Süleyman Hüsnü Paşa, a.g.e., s. 381.

Süleyman Paşa, Türklerin dünyanın her tarafına yayıldığını bundan dolayı her milletin tarihiyle ilişkisinin olduğu söyler. Ayrıca Hunların Türk olduğunu da söyler. Sadece Türkler Yafes'in soyundan gelmez, Ermeniler, Gürcüler ve Avrupalılar da Yafes'in soyundan gelir. Yafes, Türk adındaki oğlunu aile reisi seçmiştir. Türklerin soyu da Türk'ten gelir.³¹¹

Oğuz Han Hükümeti'nin faaliyetleri de ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Daha çok siyâsî olaylar anlatılmış, medeniyete yaptıkları katkılara değinilmemiştir.

Ermenilerden bahsedilen bölümde ermeni müverrih Mikâil Vartbet kaynak olarak dipnotta gösterilmiştir.³¹²

II- Diyarbakırlı Said Paşa ve *Mir'atü'l-İber*

Diyarbakırlı Said Paşa'nın 1304-1306 yılları arasında yazdığı *Mir'atü'l-İber*, Avrupa merkezli umûmî tarih anlayışına karşı yeni bir umûmî tarih anlayışını geliştirmeye çalıştığı eseridir. Eser on cild olup dokuz cildi matbu, onuncu cildi ise yazma halinde bulunmaktadır.

Birinci cild, diğer umûmî tarihlerde rastlayamadığımız içeriği çok farklı bir mukaddime bölümü ile başlamaktadır. Tarih'in tanımı, konusu, dönemlendirme gibi bilgiler verildikten sonra, tarihe yardımcı bilimlerden Coğrafya, Jeoloji ve Arkeoloji bilimleri hakkında bilgi verilmiştir. Mukaddime yetmiş üç sayfadır. Sonraki bölümlerde, Hilkat'ten Hz. İsa dahil olmak üzere peygamberler, Asya kıtası coğrafyası içinde Mezopotamya coğrafyası, Babil, Asur devletleri, Fars kıtası coğrafyası anlatılmıştır. İkinci cildde, Hind, Çin, Suriye, Fenike, Tataristan ve Türkistan, Hayekâniye, Küçük Asya coğrafyası, Arap yarımadasının kurûn-ı ûlâ tarihi anlatılmıştır. Üçüncü cildde, Afrika coğrafyasında kurulan devletler ile Avrupa'da kurulan kurûn-ı ûlâ'daki devletler anlatılmıştır. Dördüncü cildde, Bizans Tarihi, İspanya tarihi, Fransa, Britanya tarihi, felsefe tarihi anlatılmıştır. Beşinci cildde, peygamberimizin hayatı ve Hz. Ömer'e kadar dört halife dönemi anlatılmıştır. Altıncı cildde, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfeti anlatılmıştır. Yedinci cildde, Emeviler, Abbasiler ve kurûn-ı vustâ'da Irak, Basra, Kûfe'de kurulan devletler anlatılmıştır. Sekizinci cildde, Diyarbakır ve civarı, Musul, Fars bölgesi, Horasan,

³¹¹ Süleyman Hüsni Paşa, a.g.e., s. 383-384.

³¹² Süleyman Hüsni Paşa, a.g.e., s. 574.

Huzistan ve Luristan'ın kurûn-ı vustâ'da kurulan devletler anlatılmıştır. Dokuzuncu cildde, Taberistan, Fars, Kirman, Azerbaycan, Sicistan, Gazne, Türkistan ve Toharistan bölgelerinin kurûn-ı vustâ tarihine yer verilmiştir.

Said Paşa, tarihi, medeni millet ve beldelerin dünyaya aid her türlü olayını anlatır. Tarih-i medenî, umûmî ve husûsî olmak üzere ikiye ayrılır. Umûmî tarih, insanoğlunun meydana getirdiği önemli olayları; husûsî tarih ise, sadece bir milletin, bir memleketin ya da bir insanın hayat hikâyesini anlatır. Bazı filozofları tarihi zamanların şahidi, hakikatin nuru, padişah ve reayanın üstâdı, hayatın medresesi olarak da tanımlamışlardır.

Said Paşa'ya göre, insanoğlunun düşünce dünyası genişleyip dünyada meydana gelen olaylar artana kadar tarih ilmi, muteber bir ilim olarak kabul edilmiyordu. Düşünce dünyasının genişlemesi, olayların meydana geldiği zamanın unutulmaması, meydana gelen önemli olayların sonraki nesillere ibret olması için tarih ilmine itibar edildi.³¹³

Bundan dolayı da Said Paşa, fenn-i tarihin gelişiminden bahsetmiştir. Tarih devrine kadar geçen olaylar için kütüb-i mukaddeseden başka kaynak olmadığından kütüb-i mukaddese istisna olmak üzere son zamanlarda yetişen ilim adamları fenn-i tarihin ortaya çıkışından bugüne kadar geçen zamanı tufûliyet, sabâvet ve raculiyet şeklinde adlandırarak üç kısma ayırmışlardır. Fenikeliler, alfabeyi icat edinceye kadar fenn-i tarih, cenin halindeydi. Omirus'un (Homeros) ortaya çıkışından Hilanikos'un ortaya çıkışına kadar üç buçuk asırdan fazla bir süre tufûliyet dönemidir. Fenn-i tarihin sabâvet devri ise, Hicret'ten bin yüz yedi sene önce doğan Heredot zamanından başlar. Matbaanın icadıyla gelişen tarih mîlâdî on sekizinci asırda sabâvet dönemini bitirip raculiyet dönemine geçmiştir.³¹⁴

Said Paşa, Heredot'u tarihin babası olarak kabul etse de bu dönemin kitaplarında sağlam ve güvenilir fikirlere pek rastlamadığını söyler. Ayrıca bu kitaplarda dönemin ahlakına uyduğu ve dönemin büyük adamları övüldüğü için kötü örnek olmuştur. Heredot'tan sonra gelen yunan ve rum tarihçiler de büyük adamları övmek için tarih yazmışlardır. Tukidid (Thukydides) ve Ağzanifon bu geleneği devam ettirmişlerdir. Yunanlılardan Fabius Victor ile Bizon ve Kanon adlarındaki tarihçiler

³¹³ Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-İber I*, İstanbul 1304, s. 4-6.

³¹⁴ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 6-11.

Hicret'ten sekiz yüz otuz sekiz sene önce daha ciddi tarzda ve güvenilir eser yazmışlardır.

Fenn-i tarihin düzenlenmense hizmet eden ilk müverrih Hicret'ten altı yüz beş sene önce vefat eden Romalı tarihçi Titlûve'dir.³¹⁵ Tasit'in yazdığı eser de tarihe hizmet eder. Tasit'ten sonra imparatorluk da zayıflamaya başladı ve tarihçiler de menfaatleri için devlet adamlarını överek tarih yazdılar. Böylece tarih biliminin gelişimi de bu durumdan olumsuz etkilendi.

Mîlâdın beşinci asrında ortaya çıkan Onibus, daha önceki tarihçilerin yıllıklarını esas alarak bir tarih yazdı. Mısırlı Olimbyord ve müverrih Zuzim bu usulü takip etti. Said Paşa, Brokobiyus, Plutarko, Emyan Brosber Aktinas gibi tarihçilerin de adlarını zikretmiştir.³¹⁶

İslamiyet öncesi Araplar, diğer ilimler gibi tarih ilminden de habersizlerdi. Sadece neseb ilmine dâir bilgilere sahiplerdi. Olayları hikâye ve rivâyetlerle anlatıyorlardı, fakat tarih kitapları yoktu. Abbasiler devrinde Ebu'l-Kasem Hammâde er-Raviye bin Meysere, Ebu Abdurrahman el-Heysem, Ebu Ubeyde Amr bin El-Müsennâ eyyâm-ı Arab'a dâir tarihler yazmışlardır.³¹⁷

Hicret'in üçüncü asrında, İbn Ebi Hişam Ahmed bin Züheyr, İbn Ebi Şeybe, Ebu Hanife Ahmed bin Davud ed-Dineverî, Ebu Rufâ'a, Ebu'l-Velid Muhammed bin Abdülkerim el-Ezrakî ; dördüncü asrda Taberî, Mesud, İbn Ebi Hayyan, İbn Ebi Haradzbe, Ebu'l-Ferec İsfahanî, İbn Halil; altıncı asrda, İbn Asâkir gibi birçok müverrih yetişmiştir. Daha sonraki dönemlerde de İmam Zehebî, İbn Esir ve İbn Haldun gibi müverrihler yetişerek İslam dünyasında ilim ve maarifin Avrupalılardan önce başladığı ve geliştiğinin en güzel kanıtıdır.³¹⁸ Bu tarihçilerin eserler aynı zamanda Said Paşa'nın kaynaklarıdır.

Said Paşa, Avrupalı müverrihlerin tarih-i umûmîyi Kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ, kurûn-ı uhrâ ve asr-ı hadis olmak üzere dört döneme ayırdıklarını söyler. Kurûn-ı ûlâ, Hilkat'ten mîlâî dört yüz yetmiş altı, Roma'nın yıkılışına kadardır. Kurûn-ı vustâ, Roma'nın yıkılışından İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı uhrâ, İstanbul'un fethinden bin yedi yüz seksen dokuz tarihine kadardır. Ondan sonrası ise, asr-ı hadistir.

³¹⁵ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 8-9.

³¹⁶ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 9-10.

³¹⁷ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 12.

³¹⁸ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 13-14.

İslam müverrihlerine göre ise, kurûn-ı ûlâ, Hilkat'ten devr-i İslam'a kadardır. Kurûn-ı vustâ, devr-i İslam'dan Osman Gazi'nin bağımsızlığını ilan ettiği hicrî altı yüz doksan dokuz senesine kadardır. Kurûn-ı uhrâ, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat-ı Hayriye'ye yani, bin iki yüz elli beş senesine kadardır.³¹⁹

Tarih öncesi devirler, kullanılan araç ve gereçlere göre tasnif edilmiştir. İnsanın zuhurundan devr-i tarihe kadar geçen zamanı asr-ı haceri (taş devri), asr-ı bronzî (Tunç devri), asr-ı hadîdi (Demir devri), şeklinde üçe ayırmışlardır. Asr-ı haceriye de insanların taştan araç gereç imal ettikleri kadim dönem ve eskiye nazaran daha iyi araç gereç yaptıkları hadis dönem olarak ikiye ayrılmıştır. Said Paşa'nın insanlığın gelişiminin hâlet-i vahşetten medeniyete doğru olduğunu söylemesi çizgisel tarih anlayışının etkisinde kaldığını gösterir.³²⁰

Bu dönemlerin aydınlatılmasında Arkeoloji'nin çok önemli katkılarının olduğu vurgulanmıştır. Bu dönemler eserde Arkeoloji başlığı altında anlatılmıştır.³²¹

Arkeoloji, ulusal kimliği somutlaştırır, derin tarih bilgisini maddî zenginliğe dönüştürür, kesin bir ilerleme anlatısının oluşturulmasını sağlar.³²² 1846'da Mecmua-i Âsâr-ı Atîka'yı kuran Osmanlı Devleti, Avrupa'dan öğrendiği ancak Avrupalıların anlayabileceği kurum olan müze aracılığıyla tarihî eserlere ilgisini artırdı ve onlara verdiği değeri ortaya koymuş oldu. Böylece tarihin yardımcı bilimlerle ilişkisinin artmasına da zemin hazırlandı.³²³

Arkeoloji biliminin gelişmesiyle kazı çalışmaları hızlanmış, kadîm medeniyetler ortaya çıkarılmıştır. Medeniyetin ulaştığı en son noktanın Avrupa olduğunu savunan Avrupalı tarihçi ve sosyolog ve filozoflar Arkeoloji'nin gelişimi ile bu tezlerini güçlendirdiler. Vahşetten medeniyete ilerleyen insanlık tarihi de somut kalıntılarıyla müzelerde sergilendi. Müze, kâinatı temsil eden mikrokozmos haline getirildi. Buna göre, “uygarlık tarihi” “bereketli hilal” olarak adlandırılan Mezopotamya'da başlar, kadîm Mısır'da devam eder. Batı Anadolu'da Helenistik dönemle Roma İmparatorluğu'na ulaşır. Yunanistan üzerinden Kuzey Avrupa'da her Avrupa ülkesinde modern döneme ulaşır. Avrupalılar emperyal güçlerine dayanarak hedefte bulunan Osmanlı Devleti'nden kadim medeniyetlere ait arkeolojik eserleri

³¹⁹ Diyarbekirli Said Paşa, a.g.e., s. 14-15.

³²⁰ Diyarbekirli Said Paşa, a.g.e., s. 41-44.

³²¹ Diyarbekirli Said Paşa, a.g.e., s. 48.

³²² Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, (Çev., Esin Soğancılar), İstanbul 2004, s. 117.

³²³ Wendy M. K. Shaw, a.g.e., s. 81.

ülkelerine taşımışlardır.³²⁴ Osmanlı Devleti de Avrupalılara karşı topraklarını korumak için müzeyi direnç merkezi olarak kullandı. Osmanlı Devleti, hangi medeniyete ait olursa olsun topraklarından çıkan arkeolojik eserleri tümünü sahiplendi.

1869'da Sadrazam Ali Paşa, Mecmua-i Âsâr-ı Atîka'nın adını Müze-i Hümâyûn olarak değiştirdi. "Hümâyûn" terimi kurumun imparatorluğun bütününi temsil ettiğini vurgular. Müze, imparatorluğun topraklarını, tarihî eserler aracılığıyla sembolik olarak temsil edildiği bir yerdir. "Müze" terimi ise, kurumun, Avrupa müzelerine benzer yeni kültürel işlevler üstlendiğini gösterir. Evrensel kabul edilen arkeoloji bilimini benimseyen bir kurum olarak yeni müze, Osmanlı Devleti'nin uluslar arası bir elit kültürü paylaştığını gösterir. "Müze" sözcüğü aynı zamanda kurumun Avrupa müzeleri gibi eğitim işlevi üstlendiğini de ifade eder: Müze, kamunun, -yani Osmanlı elitleri ile yabancı ziyaretçilerin- özenle düzenlenmiş tarihî eserlerin değerlendirilmesi kanalıyla devlet gücünün sembolleştirileceği bir mekândır.³²⁵

Diyarbakırlı Said Paşa'nın Tarih'e yardımcı bilimler arasında Arkeoloji'den sonra Jeoloji'den bahsetmesi, Münif Paşa'nın da savunduğu gibi, tarihten çok daha gerilere gidebildiğinden yerkürenin tarihini anlamamıza yardımcı olacağı düşüncesindendir. Üstelik Tarih, dilden dile aktarılan hikâyeler ve rivayetlerden oluşmaktayken Jeoloji, uydurma hikayelerden ve rivayetlerden oluşması mümkün değildir. Ayrıca Jeoloji, somut kanıtlar ortaya koyar. Böylece ulaşılan sonuç, bilimsel olmaktadır.³²⁶

Irkların taksimi konusunda Gövy'e'nin taksimini kabul eder. Buna göre, ırklar Kafkas (beyaz), Moğol (sarı), Aşyubî (siyah) olmak üzere üçe ayrılır. Arabîler, Hindistanlılar, Hazar denizi etrafındaki milletler, Avrupalılar, beyaz ırktandır. Beyaz ırk içerisinde Avrupalılar içerisinde değerlendirilmese de Kürdler, Ermeniler, Arabî kolu içerisinde yer alır. Türkler, Kırım Tatarları ise, Avrupalılar grubuna girer. Tataristan'daki tatarlar ise, sarı ırktandır. Ayrıca yüz ölçülerine göre, sarı ve siyah ırkın ilim ve maarifte kabiliyetsiz olduğu, sadece beyaz ırkın akıllı ve medeniyet kurabileceği söylenmiştir.³²⁷

³²⁴ Wendy M. K. Shaw, a.g.e., s. 12-13.

³²⁵ Wendy M.K. Shaw, a.g.e., s. 102-103.

³²⁶ Berrak Burçak, " 19. Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli ve Bilimcilik", *Doğu Batı* 35, s. 55.

³²⁷ Diyarbakırlı Said Paşa, a.g.e., s. 48-53.

Burada iki noktaya değinmek gerekir. Birincisi, Türklerin ve Kırım Tatarlarının beyaz ırk içerisinde yer almasıdır. İkincisi ırkların diğer tarih-i umûmîlerde hiç bahsedilmeyen Kürdlere ve sadece tarihinden bahsedilip hangi ırka mensub olduğu söylenmeyen Ermenilere beyaz ırk içerisinde yer verilmesidir. Kürtlerin, İran nesline mensup Kürt'ün evladından geldiği de söylenmiştir.³²⁸

Lugat yönüyle de ırklar, Turâniye, Aryâniye ve Sâmiye olarak üç guruba ayrılır. Turâniye ailesi, Finî, Samudî, Türkî yahut Tatarî, Moğolî ve Tunguzî olmak üzere beşe ayrılır.³²⁹

Said Paşa, ülkelerin tarihini anlatmadan önce coğrafyasını anlatacağını ifade ediyor.³³⁰ Said Paşa, coğrafya temelli tarih yazmayı bir metod olarak benimsemiştir. Bunun sebebi de kurûn-ı vustâda Abbasileri zayıflaması ile parçalanan İslam dünyasını bir bütün olarak anlatma isteğidir. Said Paşa, müverrihlerimizin Hicret'i esas alarak kurûn-ı vustâ tarihini yazdıklarını daha sonra her kurulan devlet için husûsî tarihler yazdıklarını söyler. Husûsî tarihlerin birleştirilmesinden de umûmî tarihe ulaşılmıştır. Abbasilerden sonra İslam dünyasında birçok devlet kurulmuştur. Kronolojiye göre bu devletlerin tarihi yazılsa zorluk çıkacağını savunur. Bundan dolayı da Abbasilerden bağımsız olarak yeni kurulan devletlerin kronolojiye göre değil, kuruldukları coğrafyaya anlatılmasının daha doğru olacağını düşünür. Bozulan islam siyasî birliği böylece kısmen sağlanmış olur.³³¹

Said Paşa'ya göre, her millet, kendisi için önemli olan olayları re's-i tarih (tarih başlangıcı) kabul etmiştir. Said Paşa, kitabında hicrî takvimi esas alacağını, olayları hicrî takvime göre tarihlendireceğini söyler.³³²

III- Abdurrahman Şeref Efendi ve *Zübdetü'l-Kısas*

Mekteb-i Sultânî Müdürü ve son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi, 1315'te mekteb-i idadî talebelerine okutulmak üzere *Zübdetü'l-Kısas* adlı iki ciltlik bir umûmî tarih yazmıştır.

³²⁸ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 55.

³²⁹ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 60.

³³⁰ Diyarbakirli Said Paşa, a.g.e., s. 22.

³³¹ Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-İber VII*, İstanbul 1305, s. 270-271.

³³² Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-İber I*, İstanbul 1304, s. 70-73.

Abdurrahman Şeref, kitaba Hilkat ve Tufan'ı anlattıktan sonra İbranilerle devam etmiştir. Mısır, Fenike, Asur, Bâbil gibi ilk çağ medeniyetlerine yer verilmemiştir. Roma tarihine de, on iki sayfa kadar, çok az yer verilmiştir. İran medeniyetine ve İslamiyet öncesi Araplara da on ikişer sayfa yer verilmiştir. Kitabın toplam yetmiş iki sayfalık ilk sekiz babını İslam Tarihi'ne giriş olarak da değerlendirebiliriz, çünkü dört yüz dört sayfalık birinci cildin sonuna kadar asr-ı saadet, hulefâ-yı râşidin, aşere-i mübeşşere, Emeviler, Abbasiler ve Abbasilerin yıkılışıyla Endülüs, Asya ve Afrika'da ortaya çıkan devletlere yer verilmiştir. Asr-ı saadet ve aşere-i mübeşşere terimlerine de İslam tarihlerinin haricinde bir umumî tarihte de rastlamaktayız.

Abdurrahman Şeref, kitabın ikinci cildinde kronolojiye göre konuları düzenlemiştir. Kavimler göçü sonuncunda Roma topraklarında kurulan devletlerden bahsedildikten sonra Haçlı Seferlerine kadar Avrupa Tarihi'nden bahsedilmiştir. Haçlı Seferlerinden sonra da Avrupa Tarihi'ne devam edilmiştir, Yüz Yıl Savaşlarından sonra Cengiz Han ve Moğollar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bahsedilmiştir. Timur ve Timur'un Osmanlı Devleti'ni yenmesinden sonra tekrar Osmanlı Devleti'ne devam edilmiş, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı Tarihi'ne devam edilmiştir. İkinci ciltte Osmanlı Tarihi'ne yaklaşık yüzde yirmi oranında yer verilmiştir.

Kurûn-ı Vustâ'da Asya ve Avrupa'daki devletlerden bahsedildikten sonra kurûn-ı vustâ medeniyeti başlığı altında Avrupa ve İslam medeniyeti karşılaştırılarak anlatılmıştır. Bu bölüm ikinci cildin son bölümü olup doksan sayfadır. İkinci cildin yaklaşık yüzde otuzudur.

Abdurrahman Şeref, kitabın giriş kısmında Osmanlı'dan başka “terbiye-i milliye”miz üzerinde Arap ve Acemlerin de etkisinin olduğunu söyler. Bundan dolayı da öğrencilere önce “vekayi-i şarkiye”nin öğretilmesi gerektiğini savunur. *Zübdetü'l-Kısas*'ı esas aldığımızda “Vekayi-i şarkiye” içerisine, Hilkat ve Tufan, Benî İsrail tarihi, Hristiyanlığın doğuşu bağlamında Roma Tarihi'nin bir kısmı, kadim İran Tarihi, İslamiyet öncesi Araplar ve Abbasilerin yıkılışıyla ortaya çıkan devletlerin tarihi girmektedir. Orta çağ Avrupa Tarihi'ne ise, kronolojiye göre, ikinci ciltte yaklaşık üçte bir oranında yer verilmiştir. Kitapta kurûn-ı cedide tarihi yer almaz. Abdurrahman Şeref, Osmanlı Devleti'ni “Doğu Medeniyeti”nin bir parçası olarak algılamaktadır. Batılılaşmaya karşı “terbiye-i millî”yi geliştirmek için ait olduğumuzu düşündüğü

“doğu medeniyetlerini”ni gündeme getirmektedir. Fakat *Zübdetü’l-Kıyas*’ta Mısır, Asur, Bâbil, Fenike gibi medeniyetlerin yer almaması, Abdurrahman Şeref’in bu medeniyetlerin “terbiye-i milliye”miz üzerinde etkili olmadığını düşündüğünü gösterir.

Eseri üç cilt olarak yazmayı düşündüğünden üçüncü ciltte takip edeceği usul hakkında da bilgi vermektedir. Her ne kadar Avrupalı devletler Osmanlı Devleti’ne üstünlük sağlasa da öğrencilere daha faydalı olabilmek için Osmanlı Devleti ile ilişkileri bağlamında kurûn-ı cedîdeyi düzenleyeceğini söylemektedir.³³³ Ayrıca miladî ve hicrî tarihlerin birbirine nasıl çevrileceğini de açıklamıştır.³³⁴

Abdurrahman Şeref, tarihi dört çağa ayırmıştır: Kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ, kurûn-ı âhire ve asr-ı hâzır. Asr-ı hâzırın başlangıcı Fransız İhtilâli’dir, çünkü Fransız İhtilâli, yönetim şeklini değiştirmiş ve yeni bir hükümet şekli getirmiştir.³³⁵ Abdurrahman Şeref *Zübdetü’l-Kıyas*’ta çağların taksiminden bahsetmese de kurûn-ı vustânın İslam’ın zuhuru ile başladığını kabul eder.³³⁶

Abdurrahman Şeref, Türklerin lisanı hakkında şunları söyler: “Türk dilinin şûbelerini incelersek Türklerin berr-i atıkada yani, eski kıtalardaki (Asya, Avrupa ve Afrika) yayılışı hakkında da fikir sahibi oluruz. Günümüzde Türk lisânı üç gruba ayrılır: Birinci grup, garbda, Osmanlı ve Azerbaycan lisanlarıdır. İkinci grup, en önemlisi olup kadim Uygur esâsından ayrılan Çağatay, Özbek, Rusya ve Sibirya’daki Tatar, Kaşgar, Türkmen, Kırgız, Altay lehçeleridir. Kırım’da ve Litvanya’da yaşayan Karayi Yahudilerinin konuştuıkları dil de bu gruptandır. Üçüncü grup ise, Yakut lisanlarıdır. Bunlardan başka Moğol, Kalmuk, Mançur, Tunguz lisanları Velapon, Finva, Uğri, Başkır lisanları da aynı menşeden türemiştir.”³³⁷

“Muhafaza-i milliyet” ve “muhafaza-i lisan” Türklerin iki temel özelliğidir. Asya’nın en kavî ve en faal ve en kalabalık unsuru Türklerdi. Abdurrahman Şeref’e göre, Türklerin, Asya’yı ve Avrupa’yı istila etmelerine, savaş sanatındaki becerilerine rağmen fikir hayatında ciddi bir gelişme olmamış ve “terakkiyât-ı medeniye”leri hakkında da hiçbir eser yoktur. Garben medeniyet-i İslamiye’nin şarken Çin medeniyetinin mahkumu olmuşlardır.³³⁸

³³³ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü’l-Kıyas I*, 1315, s. 3.

³³⁴ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 3-4.

³³⁵ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 171.

³³⁶ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 2.

³³⁷ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü’l-Kıyas II*, 1316, s. 110-111.

³³⁸ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 111.

Mesken itibariyle Türkler iki fırkaya ayrılmıştır. Sahrada yaşayanlara Kıpçak denir ve hâl-i bedâvette hayme nişin yaşarlardır. Şehirde yaşayanlara ise, Uygur denir ve düzenli bir cemiyet hayatı vardır.

Müslümanların sınırlarını Orta Asya'ya doğru genişletmeleri ile Batı Türkleri Müslüman olmuş doğu Türkleri yani Tatarlar ise İslam'ı kabul etmemişlerdir. Harezmsah ile Cengiz Han arasındaki rekabet aslında bu iki halkın rekabetidir.³³⁹

Kurûn-ı vustâ medeniyeti aslında İslam Medeniyeti'dir. Çünkü bu dönemde Müslümanlar, maârif ve sanatlara, medeniyetin tüm güzelliklerine sahiptir.³⁴⁰

Abdurrahman Şeref, kurûn-ı vustâda ilim irfan âlemi olan İslam âlemi diğeri ise, ilim ve maârifden nasibini alamamış Hristiyan âlemi olmak üzere iki âlem olduğunu söyler. Bu farkı kurallar, dinin uygulanışı, yönetim, ilim ve maârif alanında kolaylıkla görebiliriz.³⁴¹

Hristiyanlıkta bir kişi akâide muhalif bir kitap yazsa, Papa telaşlanır ve kitabı incelemek için hemen bir konsil görevlendirir. Kitabın okunması yasaklanır ve yakılır, kitabın yazarı da ortadan kaldırılır. Abdurrahman Şeref, İslam dünyasında kitapların toplatılıp yakılmadığını, müellifinin de cezalandırılmadığını söylese de³⁴² *Zübdetü'l-Kısas* adlı eserinin birinci cildinde “eimme ve ümerânın Kureys'ten olacağı hadisi”nden bahsetmesinden dolayı jurnal edilmiştir. II. Abdülhamit döneminde de birçok kitap toplatılıp yakılmıştır.³⁴³ Aslında Abdurrahman Şeref, geçmişten bahsederken güncel olaylara da gönderme yapmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan Dirlik sistemi ile Avrupa'daki Feodalite rejimini karşılaştırmış, sonuçta Dirlik sisteminin feodaliteden daha üstün olduğunu vurgulamıştır.³⁴⁴

Abdurrahman Şeref, İslam'da ruhban sınıfının olmadığını, gayr-i müslimlere her zaman iyi davranıldığını tarihten örnekler vererek açıklamaktadır. Müslümanların gösterdiği hoşgörüyü, Avrupalıların Müslümanlara hiçbir dönemde göstermediğini söyler.³⁴⁵

³³⁹ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 112-113.

³⁴⁰ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 267-68.

³⁴¹ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 269.

³⁴² Abdurrahman Şeref, s. 270.

³⁴³ Mehmet Demiryürek, a.g.e., s. 166.

³⁴⁴ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 272-278.

³⁴⁵ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 278-283.

Ulûm ve fûnun bölümünde önce dinî ilimlerden bahsetmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve hikmet, tasavvuf, ulûm-ı lisâniye, şiir ve edebiyat daha sonra tarih ve coğrafya, ulûm-ı riyâziye, ulûm-ı tabiiye, ziraat, sanâat, ticaretten bahsetmiştir. Geri kalan kısımda Avrupa âlemini anlatmıştır. Fakat bu kısım altı sayfadır. Daha çok İslam medeniyetine yer verilmiştir. Diğer tarih-i umûmîlerden bu yönüyle de farklılık gösterir.

IV- Ali Tevfik ve *Fezleke-i Tarih-i Umûmî*

Ali Tevfik, 1328 yılında Mekâtib-i İdâdiye için haftada ikişer ders ve üç sene okutulacak olan Tarih-i Umûmî dersi için üç cildlik *Fezleke-i Tarih-i Umûmî* yazmıştır. Kitabın birinci cildinde kurûn-ı ûlâ tarihi, ikinci cilde kurûn-ı vustâ tarihi, üçüncü cilde de kurûn-ı ahîre tarihi anlatılmıştır.

Kurûn-ı ûlâ tarihi Mısırlılardan itibaren Roma'nın yıkılışına kadar anlatılmıştır. Kurûn-ı ûlâ tarihi içinde İslamiyet öncesi Türklerden de bahsedilmiştir. Kurûn-ı vustâ tarihine ise İslam tarihinden başlanmış, tevâif-i mülûk devletleri ve Osmanlı tarihi ile devam edilmiş, ehl-i salîb savaşları da anlatıldıktan sonra Avrupa tarihine geçilmiştir. Avrupa tarihinde sırasıyla şu konulardan bahsedilmiştir: Fransa, İngiltere, Almanya, derebeylik usûlü, Macarlar, İtalya, Rusyalılar, Lehistan ve İskandinavya. Kurûn-ı ahîre tarihine de Osmanlı tarihi ile başlanmıştır. Osmanlı Tarihi, müellif tarafından önemli görülen olaylara göre dönemlere ayrılmıştır. Avrupa tarihinden Fransa, İngiltere, Keşfiyât, Rusya, İskandinavya, Almanya, Prusya ve İtalya anlatılmıştır. Dikkatimizi çeken bir nokta, İtalya'dan önce İran'ın da anlatılmasıdır. Beşinci fasıl içinde önce İran sonra İtalya anlatılmıştır.

Ali Tevfik'e göre tarih, geçmişte yaşamış insanların âdât ve ahvalinden terakkiyât ve fazâilinden bahseden ilimdir. Tanım içerisinde “fenn” tabirinin yerine “ilim” tercih edilmiştir. Tarih'in kaynakları, kütüb-i mukaddese, âsâr-ı atîka, rivâyât-ı kadîme-i mevsûka ve tevârih-i kadîmedir.

Tarih iki kısımdır: Tarih-i Mukaddes ve tarih-i temeddün. Tarih-i Mukaddes Hz. Âdem'den peygamberimize kadar olan peygamberlerden bahseder. Tarih-i Mukaddes, tarih-i enbiyâ ve siyer-i nebî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tarih-i

Temeddün de Tarih-i Siyâsî, tarih-i ulûm ve edebiyât ve tarih-i tabîî olmak üzere üçe ayrılır. Tarih-i Siyâsî de husûsî ve umûmî olarak ikiye ayrılır.

Umûmî tarih de, kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı ahîre olarak üç döneme ayrılır.³⁴⁶ Tarihin dönemlendirilmesinde Avrupalı tarihçilerin çağları taksimine alternatif olarak Osmanlı Tarihi merkezli bir dönemlendirme yapılmıştır.

Avrupalılara göre Kurûn-ı ûlâ veya tarih-i kadîm, hilkatten Batı Roma İmparatorluğu'nun inkırâzına kadardır. Kurûn-ı vustâ (ezmine-i mutavassıta) ise, Batı Roma İmparatorluğunun inkırâzından İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı ahîre (ezmine-i cedîde), Roma Şark İmparatorluğu'nun inkırâzından müellifin bulunduğu zamana kadardır.

Müverrihîn-i Osmâniye tertîbâtı pîş-i nazara alındığı halde; Kurûn-ı ûlâ, hilkatten Hicret'e kadardır. Kurûn-ı vustâ, Hicret'ten İstanbul'un fethine kadardır. Kurûn-ı ahîre ise, İstanbul'un fethinden Sultan Mahmud hân-ı sâni hazretlerinin Nizâm-ı Cedîdi ihdâs ve Yeniçeriliği ilgâ buyurduğu zamana kadardır. Tarih-i Asr, Yeniçeriliğin kaldırılışından sonra devam eden zamandır.³⁴⁷

Ali Tevfik, kurûn-ı ûlâyı da ezmine-i evveliyeye, ezmine-i esâtiriye, ezmine-i tarihiye olarak üçe ayırır. Ezmine-i evveliyeye, ibtidâ-yı hilkatten ilk hükûmetlerin kurulduğu zamana kadardır. Ezmine-i esâtiriye, devletlerin teşekkülünden Roma şehrinin kuruluşuna kadardır. Ezmine-i tarihiye ise, Roma şehrinin kuruluşundan Hicret-i Nebvîye kadardır.³⁴⁸

Kurûn-ı ûlâ medeniyetleri anlatılırken, hicret esas alınarak tarihlendirme yapılmıştır. Kurûn-ı ûlâda İslamiyet öncesi Türklere de on iki sayfa yer verilmiştir. Türk, Yafes'in oğullarından biridir. Türkler, Moğol ve Tatar olarak ikiye ayrılmışlardır. Moğollardan Oğuz Han Türk yani Moğolları hakimiyeti altına almıştır. Tatarlar da Şark, Siyenpi, Tûpa, Cücen, Avar ve Mançu adı altında altı kola ayrılmıştır. Avrupalılar ise Türkleri "Hun" olarak isimlendirmektedir.³⁴⁹ Eser içerisinde bazı isimlerin yanına Fransızcası da yazılmıştır. Buradan hareketle eserin yazımında Fransızca kaynakların kullanıldığını söyleyebiliriz.

³⁴⁶ Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî I*, İstanbul 1328, s. 4-6.

³⁴⁷ Ali Tevfik, a.g.e., s. 6-7.

³⁴⁸ Ali Tevfik, a.g.e., s. 7-8.

³⁴⁹ Ali Tevfik, a.g.e., s. 141-153.

Kurûn-ı vustâ tarihi de İslam Tarihi ve diğer hükümetler şeklinde ikiye ayrılmıştır. Böyle bir taksim yapılmasının sebebi, kurûn-ı vustânın Hicret olayı ile başlatılmasıdır. İslam tarihinin sonunda Osmanlı kuruluş devri anlatılmış ve haçlı seferleri ile bu kısım bitirilmiştir.

Ali Tefvîk, Osmanlı Tarihi'ne başlamadan önce Osmanlı tarihi'nin ayrı bir ders olarak okutulduğu ama "kitabın tertîbine hâlel gelmemesi için" Osmanlı tarihi'ni Fatih devrine kadar özetlenerek anlatılacağını belirtmiştir.³⁵⁰

Osmanlı Tarihi'nin kuruluşundan Fatih'e kadar olan dönem birinci devri istilâ ve ikinci devr-i istilâ olarak ikiye ayrılmıştır. Birinci devr-i istilâ, Osman Gazi'den Sultan Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi ile başlayan Fetret Devri'ne kadardır. İkinci devr-i istilâ, fetret devrinden İstanbul'un fethine kadardır.³⁵¹

İkinci cilde İslam tarihine yüz yetmiş beş sayfa yer verilirken, Avrupa tarihine yüz sayfa yer verilmiştir. İslam tarihi içerisindeki Selçuklulara ve Osmanlı tarihine ise on beşer sayfa yer verilmiştir.

Avrupa tarihi'nde ise, Fransa, İngiltere, Almanya, Derebeylik usûlü, Macarlar, İtalya, Rusyalılar, Lehistan ve İskandinavya anlatılmıştır.³⁵²

Osmanlı Tarihi de yine dönemlere ayrılmıştır. Fatih'ten Sultan I. Selim dönemine kadar İkinci Devr-i İstilâ Bakiyyesi olarak isimlendirilmiştir. I. Selim'den III. Mehmed dönemine kadar Saltanat-ı Osmâniye'nin devr-i kemâlidir. III. Mehmed'den Sultan İbrahim döneminin sonuna kadar devr-i tevakkuf ve inhitât dönemidir. Köprülüler devr-i vüzerâtı ise, Sultan (Avcı) IV. Mehmed'den Sultan II. Mustafa döneminin sonuna kadardır. Karlofça Muâhedesi'nden Kaynarca Muâhedesi'ne kadar, Kaynarca Muâhedesi'nden Paris Muâhedesi'ne kadar şeklinde dönemlere ayrılmıştır.³⁵³

Paris Antlaşması, Avrupa politikasında yirmi sene esas alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti için de "bir devr-i cedîd" güşâd eylemiştir.³⁵⁴

Osmanlı Tarihi, Paris Antlaşması ile bitirilirken Avrupa Tarihi, müellifin yaşadığı döneme kadar anlatılmıştır.

³⁵⁰ Ali Tefvîk, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî II*, İstanbul 1328, s. 149.

³⁵¹ Ali Tefvîk, a.g.e., s. 150-163.

³⁵² Ali Tefvîk, a.g.e., s. 176-275.

³⁵³ Ali Tefvîk, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî III*, İstanbul 1328, s. 6-66.

³⁵⁴ Ali Tefvîk, a.g.e., s. 66.

IV- Mehmed Eşref ve *Tarih-i Umûmî Dersleri*

İzmir Dârû'l-muallimîn muallim-i evveli Mehmed Eşref, iki cildi 1328, üçüncü cildi ise, 1327 tarihli üç ciltlik İzmir Dârû'l-muallimîn'inde tahrir olunan *Tarih-i Umûmî Dersleri*'ni yazmıştır. Üç cilt tek kitap olarak basıldığı için üçüncü cildin tarihinin de 1328 olması kuvvetle muhtemeldir. İlk iki cildten önce üçüncü cildin yayımlanmayacağından üçüncü cildin tarihinde baskı hatası yapılmış olabilir. Enver Koray'ın *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*'nda kitabın tarihi 1327–1328 şeklinde verilmiştir.³⁵⁵

Kitabın birinci cildinde kurûn-ı ûlâ tarihi, ikinci cildinde kurûn-ı vustâ tarihi, üçüncü cildinde kurûn-ı uhrâ ve asr-ı hâzır tarihi anlatılmıştır. Kurûn-ı ûlâ tarihinde İslamiyet öncesi Türklerden de bahsedilmiştir. Osmanlı Tarihi'ne kurûn-ı vustâ ve özellikle de kurûn-ı uhrâ tarihinde geniş yer verilmiştir.

Mehmed Eşref'e göre Tarih, muhâkemeli olarak okunursa daha faydalı olur. Mehmed Eşref, tarih anlatırken takip edilmesi gereken usûlü de belirlemiştir. Muallim önce anlatacağı konuyu çalışarak derse girmeli, konuyla ilgili hikâyeleri ya da şahit olduğu olayları –miş'li geçmiş zamanla değil –di'li geçmiş zamanla anlatmalıdır. Konu anlatıldıktan sonra muallim görüşlerini söylemeli, öğrencilerin kafasında soru işaretleri bırakmalı ve olayın temel sebepleri mutlaka söylenmelidir.³⁵⁶

Tarihten en çok ulûm-ı siyâsiye tahsil edenler ve umûr-ı devlette bulunanlar istifade eder. Çünkü tarih, daha çok devletlerin idaresinden bahseder. Devlet adamları da tarihten ibret alıp ahlakını ıslah eder.

Mehmed Eşref'e göre, insanlar ebyaz, asfer, esved, ahmer ve melez olmak üzere beş ırka ayrılır. Tarih, yalnız ırk-ı ebyaz ile ırk-ı asferden bahseder, çünkü ebyaz ile asfer “medenî” olduklarından eser bırakmıştır, diğer ırklar “hâl-i bedeviyet”te yaşadıklarından eser bırakmamışlardır. Bundan dolayı ebyaz ve asfer haricindeki diğer ırklar hakkında bilgiye sahip değiliz.³⁵⁷

Diğer tarih-i umûmîlerden farklı olarak ırkları beşe ayırmıştır. Bu konudaki en önemli farklılık ise, asfer yani sarı ırkı “medenî” olarak nitelemiştir. Diğer umûmîlerde tarihin, sadece beyaz ırdan bahsettiği söylenirken burada hem beyaz hem de sarı

³⁵⁵ Enver Koray, a.g.e., İstanbul 1959, s. 39.

³⁵⁶ Mehmed Eşref, *Tarih-i Umûmî Dersleri I*, İzmir 1328, s. 3-4.

³⁵⁷ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 6.

ırktan “medenî” oldukları ve eser bıraktıkları için bahsettiği söylenmektedir. Türkler bölümünde Türklerin hangi ırka mensup olduğu söylenmese de Mehmed Eşref’in sarı ırkı “medenî” olarak nitelemesinin sebebi, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Türklerin sarı ırka mensup olduğu genel kabulüdür.

Mehmed Eşref, kütüb-i mukaddese, ağızdan ağza nakledilen hikâyeler ve âsâr-ı atfika tarihin başlıca kaynakları arasında zikredilmiştir. Kable’t-tarih zamanlardaki insanlar da Taş, Tunç ve Demir devirlerini yaşamışlardır. İnsanlar “aile”ler halinde yaşarken ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ailelerin birleşmesinden “kabile”, kabilelerin birleşmesinden de “kavim”ler ortaya çıkmıştır.³⁵⁸

Tarih, kapsamı açısından umûmî ve husûsî olarak ikiye ayrılır. Umûmî tarih de kurûn-ı ûlâ (hilkatten Garbî Roma İmparatorluğu’nun yıkılışına kadar), kurûn-ı vustâ (Garbî Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından İstanbul’un fethine kadar) ve kurûn-ı uhrâ (İstanbul’un fethinden müellifin yaşadığı zamana kadar) olarak üç döneme ayrılır. Re’s-i tarih konusunda da her milletin kendisi için önemli olan bir olayı başlangıç tarihi olarak seçtiğini söyler.³⁵⁹

Türkler Yafes’in oğlu Türk’ün neslindendir. Zamanla Türk ve Tatar olarak ikiye ayrılmışlardır. Tartların Çinlilerle karışmasından da Moğollar ortaya çıkmıştır. Türklerden Hunlar ortaya çıkarak tüm Türk, Tatar ve Moğolları tek çatı altında toplamıştır. Türkler tarihte büyük devletler kurmuşlardır. Türklerin çoğu da İslam dinini seçmiştir. İbrahim Hakkı gibi Mehmed Eşref de Osmanlı Hânedânı’nın Oğuz Han neslinden geldiğini söyler.³⁶⁰

Mehmed Eşref, “bir kavmin medeniyetini anlamak için o kavmin âdâb-ı muâşeret, sosyal durum ve ahlak, ilim ve ma’rifet, sanat, ticaret, ziraatta ne kadar ilerlediği, yetiştirdikleri âlimleri, felsefecileri, edipleri ve yazdıkları eserlerini incelemek gerekir.” demiştir.³⁶¹ Bu açılardan İslam medeniyetini değerlendirmiştir.

Memâlik-i islamiyede sayısız ulemâ ve hükemâ yetişti. Her fenn onların yardımıyla terakki etti. Ulûm ve fûnûn Avrupa’ya buradan yayıldı. Aslında Arablar fûnûn ve medeniyetin asıl mûcidi değildir. Yunanlılardan aldıkları esasları

³⁵⁸ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 7-8.

³⁵⁹ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 8-10.

³⁶⁰ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 45-46.

³⁶¹ Mehmed Eşref, *Tarih-i Umûmî Dersleri II*, İzmir 1328, s. 105.

geliştirmişlerdir. Yunanlılar da medeniyeti Fenikelilerden, Âsurîlerden, Mısırlılardan almışlardır.³⁶²

Ayrıca Müslümanlarla Avrupalılar karşılaştırılmıştır. Avrupalıların Endülüs'te ve Kudüs'te yaptığı zulmü Müslümanların hiçbir zaman yapmadıklarını söylemiştir. Mehmed Eşref, Avrupalıların asırlardan beri Müslümanlara isnâd ettikleri “barbarlığı” hangi tarafın kabul etmesi gerektiğini erbâb-ı tedkîkin muhâkemesine havale ettiğini söyleyerek Avrupalıların Müslümanlara bakışını eleştirmiştir.

İslam medeniyetinin inhitâtının sebepleri, Müslümanların arasına nifa düşmesi, Cengiz ve Hülâgü'nün istilâları, hristiyanların İspanya'yı işgal edip Müslümanları katletmeleridir. Sönme derecesine gelen İslam medeniyetini Osmanlı Devleti yeniden canlandırmıştır.³⁶³

Mehmed Eşref'e göre, kurûn-ı vustâda Avrupa'da ise Kilise ve Feodalizm ilerlemeye en büyük engeldir. Haçlı seferleri ile Avrupalılar Müslümanlardan birçok şey öğrendiler ve sonucunda kilise tartışılmaya başlandı.³⁶⁴

Mehmed Eşref, kurûn-ı uhrâ'nın başlangıcı olarak İstanbul'un fetih tarihi kabul edilse de, asıl başlangıç olarak kabul edilmesi gereken, Avrupa'daki durumu tamamen değiştiren inkılâb-ı siyâsiye olduğunu söyler.³⁶⁵

Mehmed Eşref üçüncü cildin yaklaşık yüzde yetmişini Osmanlı Tarihi'ne ayırmıştır. Osmanlı Tarihi'ni Birinci devr-i istilâ, ikinci devr-i istilâ, devr-i kemâl, devr-i tevakkuf ve inhitât, devr-i teceddüd olmak üzere beş dönemde inceler.

II. Abdülhamid döneminin anlatılması ile eser sona erer. Hürriyetperver Jön Türkler baskıcı rejimden Avrupa'ya kaçtılar ve oradan gizlice Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri gazete ve dergilerle halkı bilinçlenmesine hizmet ettiler. Jön Türklerin çabaları ile Meşrûtiyet ilan edildi. Daha sonra Meşrûtiyet'e karşı “İrtica Olayı” meydana geldi. Bu olay Selanik'ten gelen ordu tarafından bastırıldı. II. Abdülhamid de bu olayda müdahaledâr olduğu anlaşıldığı için fetvâ ile tahttan indirildi, yerine meşrûtiyetperver Mehmed Reşad getirildi.³⁶⁶

³⁶² Mehmed Eşref, a.g.e., s. 108.

³⁶³ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 110.

³⁶⁴ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 125-130.

³⁶⁵ Mehmed Eşref, *Tarih-i Umûmî Dersleri III*, İzmir 1327, s. 3.

³⁶⁶ Mehmed Eşref, a.g.e., s. 167-169.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde umûmî tarih yazma geleneği Osmanlı'nın ilk dönemlerine dayanmaktadır. Erken dönemde tarih efsane birlikteliği ile tarih yazılırken evrensel tarih anlayışı da “imparatorluk bilinci”ne dayanıyordu. Bunun en güzel örneğini Mustafa Âlî vermiştir. Osmanlı Devleti kurulduğu yıllarda “merkez” tarafından “uc”da konumlandırılmıştı, son zamanlarında da Avrupa tarafından “uc”da konumlandırılmıştır. Osmanlı “uc” olmayı hiçbir zaman kabul etmemiş, varlığını devam ettirmek için alternatif yaratma eğilimi göstermiştir.

Bu eğilimini umûmî tarih yazımında da göstermiştir. Her ne kadar müverrihlerin çoğu Avrupa'nın evrensel tarih görüşüne eklemlenirken bazı müverrihler yine genel tarih düzleminde kalarak içeriği değiştirmiş, yazdıkları genel tarihlerde Avrupa'yı “uc” da konumlandırmışlardır. Kendisini kabul ettirmek isteyen her siyasî yapı, önce zamanı düzenlemek ister ve yeni bir kronoloji ortaya koyar. İsa'nın doğuşunun milad kabul edilmesi, Augustus'un kendi adıyla bir ay oluşturmaları, Hz. Ömer'in Hicret'i başlangıç kabul etmesi zamanın düzenlenmesine en güzel örneklerdir. Ortak faaliyet yaparak “düzen”i sağlamanın yolu zamanın düzenlenmesinden geçer. Umûmî tarihlerde de her milletin kendisi için önemli olan bir olayı, tarih başlangıcı olarak seçmesinin sebebi budur. En başta Ahmed Midhat olmak üzere Osmanlı müverrihlerinin çoğu Avrupa'nın zaman anlayışını kabul etmiştir.

Süleyman Paşa, Diyarbakırlı Said Paşa, Ali Tevfik, Abdurrahman Şeref ve Mehmed Eşref gibi Osmanlı müverrihleri, Avrupa karşıtı bir zaman düzenlemesine girişmişlerdir. İnsanlık tarihi, “hal-i vahşetten” yani karmaşa ve kaostan “medeniyete” yani kozmosa doğru ilerler. Çağların belirleyen her olay, yeni bir kozmos getirmiştir. Hicret Olayı ile İslam devleti kurulmuş ve dünyaya “yeni düzen” ilân edilmiştir. İstanbul'un fethi, Yeniçeriliğin kaldırılışı ve Tanzimat'ın ilânı Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen getirmiştir.

Avrupa karşıtı söylemin iini doldurmak için umûmî tarihlerin içeriğini de değiştirmek gerekiyordu. Bu müelliflerimizin yazdığı umûmî tarihlerde İslam ve Osmanlı tarihlerine önemli oranda yer verilmiştir. Her fırsatta İslam savunusu yapılmıştır. Müslümanların her alanda ilerlediğı, Müslüman hükümdarların Avrupalı krallardan daha âdil olduğı, Avrupalıların haçlı seferlerinde ve Endülüs'te Müslümanlara acımasız davrandığı vurgulanmıştır. Ahlâkî yetersizlik ve vatan sevgisinin eksikliği gibi i nedenler Müslümanların çöküşüne sebep olmuştur.

Günümüzde de yeni bir zaman anlayışı ile kültürel etkileşimi geliştirip İslam dünyasının bütünlüğünü sağlayan aynı zamanda dünya tarihini eşzamanlı olarak anlatan bir Genel Tarih'e ihtiyaç vardır. Böyle bir çalışma, çok kültürlü bir komisyonla yapılabileceğinden İslam Konferansı Örgütü'nün çatısı altında gerçekleştirilebilir.

تاریخ عالم

قسم اول

قرون اولی

مکاتب اعداد به تک ایکمبی سنه سنه مخصوصه

اثر

فریق

سایمانه حسنی

مکاتب عسکریه فاضلی و مبانی الانشاء مؤلفی و ۱۸۷۵ سنه
پارس جنرالیا قونفره سنه ایکمبی درجه افتخار مدالیه سنی حائز

۱۲۹۱ سنه سی پروفرامنه مطابق اولوب مجاس
معارف عسکری طرقتدن قبول اولنش و مکافات
نظامنامه سی حکمجه نوع اولک قسم تانیسندن مظهر
مکافات اولمشدر

استانبول

پانفاتیقه

مکتب حربیه مطبعه سی

صحیفه	
غربی هونلر	۴۱۱
آبتالیت یاخود هیاطله ترکلری	۴۲۳
شرق ترکلری	۴۲۷
غرب ترکلری	۴۶۰
خزر ترکلری	۴۸۰
مجار یاخود هونغوروالر وبلغارلر	۴۸۵
پاچیناق ترکلری	۴۹۵
اوزلر واولاچلر	۴۹۹
تاتارلر	۵۰۰
شرق تاتارلری . توپا تاتارلری	۵۰۱
سیانی تاتارلری	۵۰۲
نیوچی تاتارلری	۵۰۶
جوجان یاخود اوار تاتارلری	۵۰۷
خلاصه	۵۲۷
فصل ثامن . ارمنیلر	۵۴۳
امارت دوری	۵۴۷
ارشکیان دوری	۵۵۴
مرزبان دوری	۵۹۰
خلاصه	۵۹۹
فصل تاسع . سوریه لولر	۶۰۳
فنیکه لولر	۶۰۷
فنیکه لولرک خارجه کوندردکلری مهاجرین	۶۱۴
فنیکه لولرک ادیانی واحوالی	۶۱۹